

**ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΝΩΤΑΤΗ ΔΙΑΚΛΑΔΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΕΜΟΥ**

**ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ**

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2021-22

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Ο αναθεωρητισμός ως συστατικό συστημικής δυσλειτουργίας: Η περίπτωση της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα στη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο»

του σπουδαστή Νικόλαου Δ. Γερακίδη

Επιβλέπων καθηγητής: Σπυρίδων Ν. Λίτσας

**ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022**

ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

«Δηλώνω υπευθύνως ότι όλα τα στοιχεία σε αυτήν την εργασία τα απέκτησα, τα επεξεργάστηκα και τα παρουσιάζω σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι, όπως απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν πρωτότυπη δημιουργία μου»

Νικόλαος Δ. Γερακίδης

ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

ΣΥΝΟΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει –υπό το πρίσμα μιας σύγχρονης θεωρητικής ρεαλιστικής προσέγγισης– την πολιτική που ακολούθησε η Τουρκία στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, εξάγει συμπεράσματα για τα αίτια που διαμόρφωσαν την τουρκική εξωτερική πολιτική στον 21^ο αιώνα και αποτιμά τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ο παρατηρούμενος αναθεωρητισμός της συνιστά παράγοντα συστημικής δυσλειτουργίας. Αρχικά και μετά από μια σύντομη ανάλυση της θεωρίας του πολιτικού ρεαλισμού, με έμφαση στην πιο σύγχρονη προσέγγιση του δομικού ρεαλισμού και των διαφόρων παρακλαδιών του, σκιαγραφείται η σημερινή δομή του διεθνούς συστήματος, καθώς και η περιφερειακή κατανομή ισχύος στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Στη συνέχεια αναλύεται η μετάβαση από την κεμαλική ιδεολογία σε μια ισλαμική κοσμοαντίληψη που συνέβη στα χρόνια της εξουσίας του ΑΚΡ, παρουσιάζεται το νέο γεωπολιτικό όραμα της Τουρκίας ως συνέπεια αυτής της μετάβασης και παρατίθενται οι στρατηγικές προσεγγίσεις που το υποστηρίζουν. Ακολουθεί η περιγραφή των μαξιμαλιστικών ενεργειών και επιδιώξεων που σημάδεψαν την τουρκική εξωτερική πολιτική στον 21^ο αιώνα στις δύο υπό εξέταση περιφέρειες και εξάγονται συμπεράσματα από αμφότερα τα επίπεδα –συστημικό επίπεδο και επίπεδο μονάδας– σχετικά με τα αίτια του τουρκικού αναθεωρητισμού και τον ρόλο του ως συστατικό συστημικής δυσλειτουργίας. Η εργασία, τέλος, εξετάζει τις προοπτικές ενός ελληνοτουρκικού πολέμου βάσει των μεθοδολογικών εργαλείων της κύριας ανάλυσης.

ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	4
Ο ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	4
1.1 Γενικά	4
1.2 Κλασικός και δομικός ρεαλισμός.....	4
1.3 Ο αναθεωρητισμός ως εγγενές χαρακτηριστικό.....	8
1.4 Η συμβολή του νεοκλασικού ρεαλισμού.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	12
ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΙΣΧΥΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ.....	12
2.1 Η εξέλιξη της δομής του διεθνούς συστήματος	12
2.2 Η μέτρηση της ισχύος	13
2.3 Η δομή στο σύγχρονο διεθνές σύστημα	14
2.4 Ανατολική Μεσόγειος	15
2.5 Μέση Ανατολή.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	20
ΤΟ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ.....	20
3.1 Ο Κεμαλισμός στο περιθώριο	20
3.2 Η άνοδος του νέου πολιτικού Ισλάμ.....	21
3.3 Ο νέος εθνικός ρόλος της Τουρκίας.....	23
3.4 Το «Στρατηγικό Βάθος»	24
3.5 Οικοδομώντας την ήπια ισχύ	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	28
ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΥ	28
4.1 Το Σύνδρομο των Σεβρών	28
4.2 Το Σύνδρομο της Λωζάννης	29
4.3 Το Δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας»	31
4.4 Το Μνημόνιο Τουρκίας – Λιβύης.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	37
Η ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ-ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ – ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ.....	37

5.1	Αιγαίο	37
5.2	Κύπρος.....	44
5.3	Λιβύη	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.....		55
Η ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ-ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ		
ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ – ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ		55
6.1	Η «Αραβική Άνοιξη».....	55
6.2	Συρία	58
6.3	Ιράν – Ιράκ.....	62
6.4	Κατάρ – Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα – Σαουδική Αραβία	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.....		67
Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΑΙΤΙΩΔΗΣ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΔΟΜΙΚΩΝ		
ΠΙΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ.....		67
7.1	Γενικά.....	67
7.2	Συστημικό επίπεδο	68
7.3	Επίπεδο μονάδας	71
7.4	Οι προοπτικές μιας ελληνοτουρκικής σύγκρουσης.....	75
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....		78
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		79

ΛΙΣΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Η κατανομή στη διαχείριση των παγκόσμιων αγαθών	15
Εικόνα 2: Ο χάρτης της «Γαλάζιας Πατρίδας».....	27

ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια θεωρία διεθνούς πολιτικής χρησιμεύει πρωτίστως για να εξηγήσει διεθνή πολιτικά αποτελέσματα. Οι θεωρίες διεθνούς πολιτικής που επικεντρώνουν σε αίτια στο ατομικό ή στο εθνικό επίπεδο είναι αναγωγικές, ενώ οι θεωρίες που επιπρόσθετα αντιλαμβάνονται αίτια που επενεργούν στο διεθνές επίπεδο είναι συστημικές. Είτε είναι αναγωγικές είτε συστημικές, ωστόσο, όλες ασχολούνται με γεγονότα που λαμβάνουν χώρα σε κάθε επίπεδο· από το υποεθνικό μέχρι το υπερεθνικό. Οι αναγωγικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι οι εσωτερικές δυνάμεις είναι αυτές που παράγουν τα εξωτερικά αποτελέσματα, αντιλαμβανόμενες το διεθνές σύστημα ως ένα αποτέλεσμα γραμμικής συνάθροισης επιμέρους δράσεων. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση ανταποκρίνεται στο πρότυπο ανάλυσης «από μέσα προς τα έξω». Οι συστημικές θεωρίες από την άλλη, αναγνωρίζοντας ότι η ποικιλομορφία των δρώντων και οι παραλλαγές των δράσεών τους είναι πολύ μεγαλύτερες από την ποικιλία των αποτελεσμάτων που επιφέρουν, θεωρούν ότι στη διαδικασία παρεμβάλλονται και συστημικά αίτια που επηρεάζουν το τελικό αποτέλεσμα, κατά τρόπο ώστε να παρεκκλίνει από τη γραμμική –αναγωγική– του λογική. Στην πραγματικότητα, υποστηρίζουν, ότι τα αίτια του επιπέδου των μονάδων και του επιπέδου του συστήματος βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση και για τον λόγο αυτό η εξήγηση της συμπεριφοράς των μονάδων αποκλειστικά βάσει των πρώτων οδηγεί σε λάθη. Οι συστημικές θεωρίες, επομένως, καταδεικνύουν γιατί οι αλλαγές στο επίπεδο των μονάδων προκαλούν μικρότερη αλλαγή αποτελεσμάτων από το αναμενόμενο, εάν δεν υπήρχαν συστημικοί περιορισμοί. Υπό αυτή την οπτική εξηγούν γιατί η υφή της διεθνούς πολιτικής παραμένει σταθερή, πρότυπα επανεμφανίζονται και γεγονότα επαναλαμβάνονται αενάως.¹ Η συστημική προσέγγιση, εν ολίγοις, καταδικάζει τις προσπάθειες να εξηγηθεί η διεθνής πολιτική βάσει της φόρμουλας «από μέσα προς τα έξω», αναδεικνύοντας τις συνέχειες και τις επαναλήψεις (Waltz 2011α, 66, 104, 143, 151-160).

Είναι γεγονός, επίσης, πως στη διεθνή πολιτική τα κράτη με τις μεγαλύτερες δυνατότητες διαμορφώνουν το σκηνικό της δράσης τόσο των ιδίων όσο και των υπολοίπων. Οι πιο ισχυροί απολαμβάνουν μεγαλύτερα περιθώρια ασφάλειας, όταν συναλλάσσονται με τους λιγότερο ισχυρούς, και έχουν μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών. Αντιθέτως, τα λιγότερο ισχυρά κράτη διάγουν επικίνδυνους βίους και κινούνται σε στενά περιθώρια. Η μεγάλη

---

¹ Για παράδειγμα, στους δύο παγκόσμιους πολέμους του 20^{ου} αιώνα οι ίδιες κύριες χώρες στράφηκαν έναντι αλλήλων, παρά τις εσωτερικές πολιτικές ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (Waltz 2011α, 154).

ισχύς, ωστόσο, προσδίδει στους κατόχους τους αυξημένη έγνοια και μεγάλο συμφέρον να δρουν για τη διαχείριση του συστήματος, του οποίου είτε ηγούνται είτε αποτελούν κάποιους εκ των πρωταγωνιστών. Αυτό συμβαίνει γιατί εκτός από την επιθυμία των μεγάλων δυνάμεων να διατηρούν το σύστημα εύτακτο και ειρηνικό, μπορούν να ενεργούν –όταν απαιτείται– για να επηρεάσουν τις συνθήκες του διεθνούς βίου. Έτσι, τα έργα που αναλαμβάνουν οι μεγάλες δυνάμεις είναι η αλλαγή ή διατήρηση του συστήματος, η διασφάλιση της ειρήνης και η διαχείριση των διαφόρων πλανητικών προβλημάτων. Επιπρόσθετα, αν και η συλλογική δράση για το κοινό καλό είναι δύσκολο να επιτευχθεί σε άναρχα πεδία όπως το διεθνές σύστημα, η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται από τον αριθμό των δυνάμεων που κυριαρχούν· ήτοι από την πολικότητα του συστήματος (Waltz 2011α, 167, 403-404, 407, 411-412).

Μια συστημική θεωρία διεθνούς πολιτικής ασχολείται, μεταξύ άλλων, και με την ανθεκτικότητα που παρουσιάζουν κάποια συστήματα εν όψει των απρόβλεπτων πράξεων διαφόρων κρατών· κατά κύριο λόγο των κυρίαρχων δυνάμεων του συστήματος. Είδαμε ότι η σύνδεση των μεγάλων δυνάμεων με την πολικότητα του συστήματος είναι προφανής, καθώς αυτά τα κράτη είναι που ασκούν τη μεγαλύτερη επίδραση σε ό,τι συμβαίνει στο διεθνές σύστημα. Η εστίαση, ωστόσο, στις μεγάλες δυνάμεις δεν σημαίνει ότι απουσιάζει η οποιαδήποτε προσοχή στις μικρότερες δυνάμεις, αλλά ότι η ενασχόληση με τις δεύτερες περνάει αναγκαστικά μέσα από τη μελέτη της συμπεριφοράς των πρώτων. Επομένως, παρά τους περιορισμούς στο εύρος εφαρμογής, η θεωρία μπορεί να εφαρμοστεί και στα μικρότερα κράτη· περισσότερο δε αξιόπιστα όσο πιο απομονωμένες είναι οι αλληλεπιδράσεις τους από την επέμβαση των μεγάλων δυνάμεων –είτε λόγω αδιαφορίας των τελευταίων είτε λόγω δυσχερειών στις επικοινωνίες και τις μεταφορές (Waltz 2011α, 161).

Υπό αυτό το πρίσμα, σκοπός της παρούσα μελέτης είναι να εξετάσει στη βάση μιας θεωρητικής ρεαλιστικής συστημικής προσέγγισης, αντλώντας ωστόσο και από αναγωγικές προσλαμβάνουσες, τη συμπεριφορά μιας μικρότερης δύναμης –της Τουρκίας– στο εγγύς γεωπολιτικό της περιβάλλον –Ανατολική Μεσόγειο και Μέση Ανατολή–, να εξάγει συμπεράσματα για τα αίτια που καθοδήγησαν την τουρκική εξωτερική πολιτική στον 21^ο αιώνα και να αποτιμήσει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ο παρατηρούμενος αναθεωρητισμός της χώρας συνιστά παράγοντα συστημικής δυσλειτουργίας.

Η δομή της εργασίας αποτελείται από επτά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση της κυρίαρχης θεωρίας των διεθνών σχέσεων που

είναι ο πολιτικός ρεαλισμός, με έμφαση στην σύγχρονη έκφρασή του, τον δομικό ρεαλισμό (ή νεορεαλισμό) και στα παρακλάδια του –επιθετικό και νεοκλασικό ρεαλισμό. Η ανάλυση του πρώτου κεφαλαίου θα αποτελέσει τη βάση της αξιολόγησης και αποτίμησης της συμπεριφοράς της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο τρόπος υπολογισμού της ισχύος προκειμένου να καταδειχτεί ο τρόπος που προσδιορίζονται διαχρονικά οι μεγάλες δυνάμεις που καθορίζουν τη δομή του συστήματος. Η ανάλυση καταλήγει στον καθορισμό της πολικότητας του σημερινού διεθνούς συστήματος και στα κράτη που λαμβάνουν τη μερίδα του λέοντος στην κατανομή ισχύος στον σύγχρονο κόσμο, ήτοι αυτά πληρούν τα κριτήρια και φέρουν δικαιωματικά το status της μεγάλης δύναμης. Το μοντέλο στη συνέχεια επεκτείνεται στις δύο περιφέρειες που ενδιαφέρουν την παρούσα μελέτη, την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, για τις οποίες σκιαγραφείται, επίσης, η κατανομή ισχύος μεταξύ των σημαντικότερων κρατών που τις αποτελούν.

Το τρίτο κεφάλαιο αναλύει αρχικά τη μετάβαση που συντελέστηκε στην αυγή του 21^{ου} αιώνα στην Τουρκία από την κυρίαρχη κεμαλική ιδεολογία σε μια ολιστική ισλαμική κοσμοαντίληψη και στη συνέχεια παρουσιάζεται το νέο γεωπολιτικό όραμα που αυτή η εξέλιξη εισήγαγε, ενώ στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθενται οι στρατηγικές προσεγγίσεις που γέννησε η ανάγκη εκπλήρωσης αυτού του καινοφανούς τουρκικού γεωπολιτικού οράματος. Τα δύο επόμενα κεφάλαια –πέμπτο και έκτο– περιγράφουν την αναθεωρητική εξωτερική πολιτική της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα επί του πεδίου, στις δύο υπό εξέταση περιφέρειες της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Η εργασία ολοκληρώνεται στο έβδομο κεφάλαιο, με την παρουσίαση των κυριότερων συμπερασμάτων σχετικά με τα αίτια του τουρκικού αναθεωρητισμού υπό το πρίσμα των μεθοδολογικών εργαλείων του δομικού και νεοκλασικού ρεαλισμού, και στον επίλογο όπου αποτιμάται ο ρόλος του ως συστατικό συστημικής δυσλειτουργίας. Το τελευταίο μέρος του έβδομου κεφαλαίου αφιερώνεται στην εξέταση των προοπτικών ενός ελληνοτουρκικού πολέμου.

Απόρροια του γεγονότος ότι η ανάλυση της εργασίας βασίζεται σε μια δομική θεωρία διεθνών σχέσεων είναι και οι προϋποθέσεις εφαρμογής της. Οι αναγκαίες συνθήκες που πρέπει να υφίστανται προκειμένου να λειτουργήσει η συστημική προσέγγιση που υιοθετείται στην παρούσα μελέτη είναι το διεθνές σύστημα να συνεχίσει να είναι άναρχο και να απαρτίζεται από κράτη που να θέλουν να επιβιώσουν (Waltz 2011β, 264). Η πιθανότητα να υπάρχει τουλάχιστον ένα κράτος που να έχει ως κίνητρο υπολογισμούς πέραν της ασφάλειας αποτελεί την τρίτη –και τελευταία– προϋπόθεση για να λειτουργήσει η θεωρία (Mearsheimer 2011, 81).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

1.1 Γενικά

Ο πολιτικός ρεαλισμός αποτελεί αναμφίβολα την επικρατούσα προσέγγιση στη μελέτη της επιστήμης των διεθνών σχέσεων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο πυρήνας του εδράζεται στο έργο του Θουκυδίδη και στη διαδρομή του προς τη σύγχρονη εποχή διέρχεται μέσα από τα γραπτά σπουδαίων στοχαστών, όπως ο Nicolo Machiavelli, ο Thomas Hobbes και ο Edward H. Carr, για να καταλήξει στους πλέον σύγχρονους εκπροσώπους του δεύτερου μισού του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα Hans Morgenthau, Kenneth Waltz, Robert Gilpin και John Mearsheimer. Στο παρόν κεφάλαιο αναπτύσσεται το θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης, το οποίο ακολουθεί τις βασικές αρχές του πολιτικού ρεαλισμού, αλλά ειδικότερα επικεντρώνεται στη συστημική θεωρητική του μετεξέλιξη, τον δομικό ρεαλισμό και στα σύγχρονα παρακλάδια του· τον επιθετικό και νεοκλασικό ρεαλισμό.²

1.2 Κλασικός και δομικός ρεαλισμός

Ο κλασικός ρεαλισμός,³ εκκινώντας από τον Θουκυδίδη, εδραιώθηκε ως επιστημονική θεωρητική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων κατά τον 20^ο αιώνα, κυρίως μέσα από το έργο του Hans Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1948. Η συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρεί τον κόσμο ατελή καθώς συνδέεται με δυνάμεις σύμφυτες με την ανθρώπινη φύση. Αυτή ακριβώς η ενασχόληση με την ανθρώπινη φύση στην πραγματική της –ατελή– διάσταση, καθώς και με τα ιστορικά γεγονότα όπως αυτά λαμβάνουν χώρα, είναι που προσέδωσε στη συγκεκριμένη θεωρία το όνομα ρεαλισμός (Morgenthau 2018, 52). Η παραπάνω οπτική αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο και το σημείο αναφοράς ολόκληρης της θεωρητικής προσέγγισης του ρεαλισμού.

Εξέλιξη το κλασικού ρεαλισμού αποτελεί ο δομικός ρεαλισμός ή νεορεαλισμός, ο οποίος καθιερώθηκε μέσα από το έργο του Kenneth N. Waltz, *Theory of International*

---

² Ο τελευταίος, όπως αναλύεται παρακάτω, συνδυάζει στοιχεία κλασικού και δομικού ρεαλισμού.

³ Στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται και ως πολιτικός ή παραδοσιακός ρεαλισμός ή, ακόμη, ρεαλισμός της ανθρώπινης φύσης. Ενδεικτικά, βλ. (Mearsheimer 2011, 53), (Waltz 2011a, 25) και (Κουσκουβέλης 2010, 58).

Politics, που δημοσιεύτηκε το 1979. Η καινοτομία του Waltz έγκειται στο γεγονός ότι εισάγει την έννοια του διεθνούς συστήματος για να οικοδομήσει μια συστημική θεωρία διεθνούς πολιτικής. Τα συστατικά στοιχεία του διεθνούς συστήματος είναι η δομή και οι αλληλοεπιδράσεις μονάδες του –τα κράτη. Η δομή επηρεάζει τόσο τις αλληλεπιδράσεις των κρατών όσο και τις ιδιότητές τους. Ο ορισμός της δομής αφήνει κατά μέρος τα χαρακτηριστικά των κρατών, τη συμπεριφορά τους, τις αλληλεπιδράσεις τους και γενικότερα τις ιδιότητές τους (ηγεσία, κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί, ιδεολογία, πολιτικό σύστημα) και εστιάζει στο πώς τα κράτη στέκονται το ένα σε σχέση με τα υπόλοιπα –πώς είναι διαρρυθμισμένα ή τοποθετημένα. Η διαρρύθμιση των κρατών και όχι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους είναι ιδιότητα του συστήματος (Waltz 2011α, 180-181).

Η δομή, λοιπόν, σύμφωνα πάντα με τη νεορεαλιστική θεωρία, ορίζεται βάσει της διαρρύθμισης των μερών του συστήματος και βάσει της αρχής αυτής της διαρρύθμισης. Ενώ η εσωτερική πολιτική είναι ένα ιεραρχικό πεδίο στο οποίο τα μέρη –κρατικοί θεσμοί– στέκονται αναμεταξύ τους έχοντας σχέσεις προϊσταμένου-υφισταμένου, η διεθνής πολιτική είναι ένα άναρχο⁴ πεδίο στο οποίο τα μέρη –κράτη– στέκονται αναμεταξύ τους έχοντας σχέσεις συντονισμού. Από τυπική άποψη, επομένως, όλα τα κράτη είναι ίσα μεταξύ τους και συνεπώς το διεθνές σύστημα είναι αποκεντρωμένο και άναρχο και αποτελείται από όμοιες μονάδες που θέλουν να επιβιώσουν (Waltz 2011α, 182, 196-197).

Το να χαρακτηρίζονται τα κράτη ως όμοιες μονάδες σημαίνει ότι κάθε κράτος μοιάζει με όλα τα υπόλοιπα στο ότι αποτελεί μια αυτόνομη πολιτική μονάδα και εκτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες. Κάθε κράτος έχει τις υπηρεσίες του για τη θέσπιση και την εκτέλεση των νόμων, για την άντληση των φόρων, για την εκπαίδευση, για την υγεία και για την άμυνα. Από την άλλη, ωστόσο, τα κράτη διαφέρουν στις ικανότητες να επιτελέσουν τις συγκεκριμένες αποστολές. Υπό αυτό το πρίσμα οι διαφορές τους είναι διαφορές δυνατοτήτων και όχι λειτουργιών. Τα κράτη, επομένως, είναι διαφορετικά τοποθετημένα βάσει των δυνατοτήτων τους, ήτοι της ισχύος τους. Παρότι η ισχύς είναι ιδιότητα των κρατών, η κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών είναι έννοια συστημικού επιπέδου (Waltz 2011α, 213, 215).

---

⁴ Η αναρχία του διεθνούς συστήματος έχει την έννοια της απουσίας κάποιας ανώτερης αρχής στην οποία να μπορούν να προστρέξουν τα κράτη για την επίλυση των διεθνών διαφορών τους. Αντιθέτως, στην εσωτερική πολιτική δεν υφίσταται αντίστοιχο ζήτημα, καθώς οι διαφορές μεταξύ των πολιτών επιλύονται με την προσφυγή τους στα δικαστήρια. Ως εκ τούτου, η διατακτική αρχή που διέπει το διεθνές σύστημα είναι η αναρχία, ενώ την εσωτερική πολιτική η ιεραρχία.

Οι δύο αυτοί παράγοντες –η διατακτική αρχή (ιεραρχία/αναρχία) και η κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών– καθορίζουν τη δομή του διεθνούς συστήματος (πολικότητα) και αποτελούν τον πυρήνα της συστημικής θεωρίας του Waltz. Η δομή του συστήματος μεταλλάσσεται μόνο εάν αλλάξει ένας από τους δύο αυτούς παράγοντες. Δεδομένου ότι ο πρώτος εξ αυτών θεωρείται σταθερός για το διεθνές σύστημα, το οποίο είναι διαχρονικά άναρχο, η δομή του διεθνούς συστήματος αλλάζει μόνο εφόσον μεταβληθεί ο δεύτερος παράγοντας, ήτοι η κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών και ειδικότερα μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Έτσι προκύπτουν τα μονοπολικά (με μία υπερδύναμη), διπολικά (με δύο υπερδυνάμεις) και τα πολυπολικά (με περισσότερες μεγάλες δυνάμεις) διεθνή συστήματα, ανάλογα με την κατανομή ισχύος μεταξύ των σημαντικότερων κρατών. Τόσο η πολικότητα του συστήματος όσο και η θέση του κάθε κράτους στο διεθνές σύστημα –το πού κατατάσσεται με βάση την ισχύ του– επηρεάζουν τη συμπεριφορά του.

Η σταθερότητα, συνακόλουθα, ενός συστήματος νοείται, αφενός, ως η διατήρηση της αναρχίας –κάτι που εν πολλοίς θεωρείται δεδομένο– και, αφετέρου, ως η διατήρηση του αριθμού των σημαντικότερων μερών-κρατών που το απαρτίζουν –κάτι που δεν θεωρείται δεδομένο. Με άλλα λόγια, η σταθερότητα του διακρατικού συστήματος, ενόσω παραμένει άναρχο, είναι στενά συνδεδεμένη με τη μοίρα που έχουν οι μεγαλύτερες δυνάμεις που το απαρτίζουν. Ωστόσο, η σύνδεση δεν είναι απόλυτη καθώς ορισμένα κράτη μπορεί να εξοβελίζονται από την τάξη των μεγάλων δυνάμεων, αντικαθίστανται όμως από άλλα κι έτσι το σύστημα διατηρείται, παρότι η ταυτότητα των σημαντικότερων κρατών αλλάζει. Για παράδειγμα, το σύστημα πριν και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Α΄ ΠΠ) παρέμεινε πολυπολικό, παρότι άλλαξε, εν μέρει, η ταυτότητα των κρατών που ανήκαν στις μεγάλες δυνάμεις, με προεξέχουσα περίπτωση την κατάρρευση της Αυστροουγγαρίας μετά το 1918. Η σύνδεση μεταξύ της επιβίωσης συγκεκριμένων κρατών και της σταθερότητας του συστήματος εξασθενεί περαιτέρω και από το γεγονός ότι δεν αποτελούν αλλαγές συστήματος όλες οι αλλαγές αριθμών. Η μείωση, για παράδειγμα, του αριθμού των μεγάλων δυνάμεων από οκτώ σε επτά πριν και μετά τον Α΄ ΠΠ αντίστοιχα, δεν άλλαξε και τη δομή του· το σύστημα παρέμεινε πολυπολικό (Waltz 2011α, 338-339). Είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο, εν προκειμένω, ότι οι αλλαγές της δομής αποτελούν σπάνιο φαινόμενο στη διεθνή πολιτική. Σε ολόκληρη τη νεότερη ιστορία η δομή του διακρατικού συστήματος έχει αλλάξει μόλις δύο φορές: το 1945 και το 1991.

Η δομή του διεθνούς συστήματος επηρεάζει τη συμπεριφορά των κρατών ανάλογα με τη μορφή που λαμβάνει κάθε φορά. Ειδικότερα, σε μια ανισόρροπη κατανομή ισχύος μια μεγάλη δύναμη που διαθέτει σαφές πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων της αναμένεται να επιδείξει μεγαλύτερη επιθετικότητα, καθώς πέρα από το κίνητρο έχει και τη δυνατότητα (ισχύ) να το κάνει. Αντιθέτως, σε μια κατανομή ισχύος περισσότερο ισορροπημένη οι μεγάλες δυνάμεις διατηρούν μεγαλύτερες επιφυλάξεις εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς, καθώς οι δυσδιάκριτες διαφορές ισχύος μεταξύ τους δυσχεραίνουν τους υπολογισμούς και καθιστούν την επίδειξη αναθεωρητικών ενεργειών μια πρωτοβουλία ιδιαίτερου ρίσκου (Mearsheimer 2011, 93). Τούτων δοθέντων, η πλέον ασταθής μορφή πολικότητας θεωρείται ο «μη ισορροπημένος πολυπολισμός» –πολυπολικό σύστημα με έναν δυνητικό ηγεμόνα⁵–, ενώ η μέγιστη σταθερότητα εκφράζεται καλύτερα από ένα διπολικό σύστημα. Σε μια ενδιάμεση, τέλος, κατάσταση κατατάσσεται ο «ισορροπημένος πολυπολισμός» –πολυπολικό σύστημα χωρίς δυνητικό ηγεμόνα (Mearsheimer 2011, 107-108).

Αυτός ο τύπος της αλλαγής αφορά στη μορφή ελέγχου ή διακυβέρνησης του διεθνούς συστήματος που ο Robert Gilpin ονομάζει συστημική αλλαγή.⁶ Η ουσία της συστημικής αλλαγής συνίσταται στην άνοδο και πτώση των μεγάλων δυνάμεων ή, με άλλα λόγια, στην αντικατάσταση μιας παρακμάζουσας κυρίαρχης δύναμης από μια άλλη ανερχόμενη και προκαλείται από τους διαφορετικούς ρυθμούς μεταβολής των κύριων συστατικών στοιχείων του συστήματος, όπως είναι για παράδειγμα η διεθνής κατανομή ισχύος, η ιεραρχία γοήτρου, η κατανομή εδαφών, οι κανόνες του συστήματος και η διεθνής οικονομία. Ο διαφορετικός ρυθμός μεταβολής ανάμεσα στη διεθνή κατανομή ισχύος και

⁵ Ένα κράτος μετατρέπεται σε ηγεμόνα όταν η ισχύς του υπερτερεί τόσο πολύ έναντι των υπολοίπων που του επιτρέπει να κυριαρχεί στο σύστημα –αποτελεί ουσιαστικά τη μοναδική μεγάλη δύναμη στον πλανήτη. Κατά τον Mearsheimer ένα κράτος μετατρέπεται σε δυνητικό ηγεμόνα όταν το χάσμα ισχύος μεταξύ του ιδίου και του δεύτερου τη τάξει κράτους είναι σημαντικό. Προς τούτο, πρέπει να διαθέτει με διαφορά τον ισχυρότερο στρατό και τη μεγαλύτερη λανθάνουσα –δυνητική– ισχύ στην περιφέρειά του. Ο όρος λανθάνουσα ισχύς διακρίνεται σαφώς από την πραγματική ισχύ ενός κράτους: η πρώτη βασίζεται στο μέγεθος του πληθυσμού και στο επίπεδο του πλούτου του, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στις χερσαίες, ναυτικές και αεροπορικές του δυνάμεις. Η λανθάνουσα ισχύς, προϊόντος του χρόνου, μετουσιώνεται σε πραγματική ισχύ (Mearsheimer 2011, 105, 107, 127).

⁶ Υπάρχουν άλλοι δύο τύποι αλλαγών. Ο πρώτος είναι η αλλαγή συστήματος που αφορά μια αλλαγή στη φύση των δρώντων, ήτοι των πολιτικών οντοτήτων που συνθέτουν ένα διεθνές σύστημα όπως ήταν για παράδειγμα η μετάβαση από τις αυτοκρατορίες στα κράτη. Ο δεύτερος τύπος είναι η αλλαγή αλληλεπιδράσεων που σχετίζεται με μεταβολές στη μορφή των τακτικών αλληλεπιδράσεων ή διαδικασιών μεταξύ των οντοτήτων που μπορεί να λάβουν χώρα, όπως είναι για παράδειγμα οι σχηματισμοί συμμαχιών και οι αλλαγές καθεστώτων (Gilpin 2007, 81, 87). Αφενός, η επιδεικνυόμενη ανθεκτικότητα του σύγχρονου διακρατικού συστήματος που βασίζεται στο βεστυφλιανό έθνος-κράτος, αφετέρου η συχνότητα των μεταβολών που παρατηρείται στο επίπεδο των αλλαγών αλληλεπιδράσεων, οδηγούν αναπόφευκτα στην εστίαση της παρούσας μελέτης στον τρίτο και σημαντικότερο τύπο αλλαγής: τη συστημική αλλαγή.

στα λοιπά συστατικά στοιχεία του συστήματος προκαλεί μια διάσταση –ένα χάσμα–, η οποία εάν δεν επιλυθεί –δεν «γεφυρωθεί»– προκαλεί αλλαγή στο σύστημα. Ο Gilpin, επομένως, διευρύνει τους παράγοντες που καθορίζουν τη συστημική αλλαγή σε σχέση με την προσέγγιση του Waltz, εισάγοντας στη διαδικασία εκτός από αλλαγές στη διεθνή κατανομή ισχύος και αλλαγές τόσο στην ιεραρχία του γοήτρου όσο και στους κανόνες και στα δικαιώματα που ενσωματώνονται στο σύστημα (Gilpin 2007, 81, 85-86, 94).

1.3 Ο αναθεωρητισμός ως εγγενές χαρακτηριστικό

Όμως τι είναι αυτό που ωθεί ένα κράτος στο να επιδιώξει την αλλαγή του συστήματος; Σίγουρα από μόνη της η επιθυμία δεν αρκεί. Το κίνητρο πίσω από την προσπάθεια συστημικής αλλαγής έγκειται στην ύπαρξη ικανοποιητικού οφέλους ή, αντιστρόφως, στην απουσία απαγορευτικού κόστους. Ειδικότερα, ένα κράτος θα προσπαθήσει να αλλάξει το σύστημα μόνο εάν τα αναμενόμενα οφέλη υπερβαίνουν το αναμενόμενο κόστος· αναμένεται δηλαδή καθαρό κέρδος (Gilpin 2007, 98). Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει την υπόθεση ότι τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες: έχουν επίγνωση του εξωτερικού τους περιβάλλοντος και στη χάραξη της στρατηγικής τους εξετάζουν τόσο τις προτιμήσεις των άλλων κρατών όσο και το πώς η συμπεριφορά των τελευταίων αναμένεται να επηρεάσει τη δική τους. Προτού αναλάβουν επιθετικές ενέργειες συνυπολογίζουν την υφιστάμενη ισορροπία ισχύος και την ενδεχόμενη αντίδραση των υπολοίπων κρατών στις δικές τους κινήσεις. Συγκρίνουν το κόστος και το ρίσκο της επίθεσης σε αντιστοιχία με τα αναμενόμενα οφέλη και από το αποτέλεσμα της ανάλυσης, είτε ενεργούν επιθετικά είτε αναστέλλουν την επιθετική τους δράση, προσδοκώντας μια καταλληλότερη στιγμή στο μέλλον (Mearsheimer 2011, 83, 93-94). Στην οπτική του επιθετικού ρεαλισμού ο αναθεωρητισμός των κρατών είναι εγγενής και προέρχεται από την ίδια τη δομή του διεθνούς συστήματος.⁷

Το ζητούμενο, συνεπώς, για ένα κράτος που έχει αναθεωρητικές βλέψεις είναι να μπορέσει ευφυώς να αντιληφθεί το πότε πρέπει να επιτεθεί και πότε να συγκρατηθεί, προκειμένου να αποφύγει μεγαλύτερο κόστος για το ίδιο. Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα

⁷ Ειδικότερα, η τάση των κρατών να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για ισχύ και να επιδιώκουν την ηγεμονία αποδίδεται στις παρακάτω πέντε υποθέσεις: (α) το διεθνές σύστημα είναι άναρχο, (β) οι μεγάλες δυνάμεις διαθέτουν εγγενώς κάποια στρατιωτική επιθετική δυνατότητα, (γ) τα κράτη ουδέποτε μπορούν να είναι σίγουρα για τις προθέσεις των άλλων κρατών, (δ) η επιβίωση είναι ο πρώτιστος σκοπός των κρατών και (ε) τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες. Ο συνδυασμός των πέντε αυτών υποθέσεων δημιουργεί στα κράτη ισχυρά κίνητρα να σκέφτονται και να δρουν επιθετικά (Mearsheimer 2011, 78-83).

κρίσιμο και ουδόλως πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι τα κράτη λαμβάνουν πάντοτε τις ορθές αποφάσεις για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Εδώ ακριβώς έγκειται η αδυναμία της προσέγγισης του νεορεαλισμού στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής: εστιάζοντας περισσότερο σε δομικούς παράγοντες για να εξηγήσει τα διεθνή γεγονότα, όπως είναι η αναρχία και η διεθνής κατανομή ισχύος, παραβλέπει άλλους –εσωτερικούς των κρατών– παράγοντες, όπως είναι η ιδεολογία, η ηγεσία ή το πολιτικό σύστημα. Όμως, ενίοτε, οι εσωτερικοί παράγοντες παίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία λήψης απόφασης από τα αρμόδια θεσμικά όργανα και είναι αυτοί που επηρεάζουν περισσότερο την τελική επιλογή του κράτους.⁸

1.4 Η συμβολή του νεοκλασικού ρεαλισμού

Οι δομικές –συστημικές– θεωρίες ενέχουν περιορισμούς στην επεξηγηματική τους δύναμη, εν πολλοίς, εξαιτίας της παρείσφρησης και άλλων μεταβλητών, προερχόμενων από το εσωτερικό περιβάλλον, οι οποίες επηρεάζουν τελικά τη διαδικασία λήψης απόφασης των κρατών. Ενδεικτικά, ο Mearsheimer αναφέρει την ατελή πληροφόρηση, την αβεβαιότητα ή «τριβή» του πολέμου, την υποτίμηση/υπερτίμηση του ηθικού και της αποφασιστικότητας των αντιπάλων, ως αιτίες που συχνά οδηγούν τις ηγεσίες των κρατών να προβαίνουν στη λήψη λανθασμένων αποφάσεων στην εξωτερική τους πολιτική⁹ (Mearsheimer 2011, 94-96). Την αδυναμία αυτή του επιθετικού –και εν γένει του δομικού– ρεαλισμού επιχειρεί να διαχειριστεί ο νεοκλασικός ρεαλισμός. Προς τούτο, το σύγχρονο αυτό παρακλάδι του νεορεαλισμού υποστηρίζει την ύπαρξη παρεμβαλλόμενων μεταβλητών στο επίπεδο του κράτους, όπως είναι η πολιτική κουλτούρα, η ιδεολογία, οι ηγέτες, οι εγχώριοι θεσμοί, των οποίων η επίδραση στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής αναλύεται σε συνάφεια με

⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα συμπεριφοράς κράτους που αντιφάσκει με τις προβλέψεις του επιθετικού ρεαλισμού αποτελεί η Γερμανία κατά το έτος 1905. Τη χρονιά εκείνη η Ιαπωνία πέτυχε μια απροσδόκητη νίκη εναντίον της Ρωσίας, αφήνοντας ουσιαστικά την ευρωπαϊκή ήπειρο έρμαιο στα χέρια μιας πανίσχυρης Γερμανίας και με μοναδικό αντίβαρο μια σαφώς υποδεέστερη σε ισχύ Γαλλία. Ήταν η κατάλληλη στιγμή για τη Γερμανία να αδράξει την ευκαιρία και να επιτεθεί στη Γαλλία, πραγματοποιώντας το μεγάλο βήμα για την επίτευξη ηγεμονίας στην Ευρώπη, πριν προλάβουν να ενισχυθούν οι λοιπές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ήταν σίγουρα πιο λογικό και σύμφωνο με τις επιταγές του επιθετικού ρεαλισμού η Γερμανία να ξεκινήσει πόλεμο το 1905 παρά το 1914 (Mearsheimer 2011, 38-39). Παρόλα αυτά, όπως είναι γνωστό από την ιστορία, δεν το έπραξε. Εύλογα μπορεί να υποθέσει κάποιος ότι οι εγχώριοι παράγοντες υπερκέρασαν τις δομικές πιέσεις του προπολεμικού διεθνούς περιβάλλοντος και έγειραν τελικά την πλάστιγγα στην απόφαση της Γερμανίας να μην κηρύξει πόλεμο εναντίον της Γαλλίας το 1905.

⁹ Ιδιαίτερα σημαντική στην ερμηνεία της ορθής ή λανθασμένης λήψης απόφασης εξαιτίας της παρανόησης των προθέσεων του αντιπάλου, είναι η συμβολή του Robert Jervis μέσα από το έργο του, *Perception and misperception in international politics*, βλ. (Κουσκουβέλης 1997, 90-95).

τους συστημικούς παράγοντες –ανεξάρτητες μεταβλητές– προκειμένου να εξηγηθούν τα διεθνή αποτελέσματα –εξαρτημένη μεταβλητή (Τζιάρρας 2020, 207-209).

Στο συστημικό επίπεδο, πέραν των παραδοσιακών ανεξάρτητων μεταβλητών της διεθνούς αναρχίας και της διεθνούς κατανομής ισχύος, η νεοκλασική ρεαλιστική προσέγγιση αναγνωρίζει και τον παράγοντα της συστημικής σαφήνειας. Ο τελευταίος αναφέρεται στον βαθμό που οι απειλές και οι ευκαιρίες οι οποίες εμφανίζονται στο διεθνές περιβάλλον είναι ευδιάκριτες, στη χρονική τους διάρκεια και στην ευκολία εντοπισμού των βέλτιστων πολιτικών για την αντιμετώπιση/εκμετάλλευση τους. Η ανάλυση στο κρατικό επίπεδο –παρεμβαλλόμενη μεταβλητή– επικεντρώνεται στη συνιστώσα των ηγετικών εικόνων, η οποία αφορά στις πεποιθήσεις και αντιλήψεις των υπευθύνων στη λήψη απόφασης που αποτελούν κατά κανόνα τον εκτελεστικό βραχίονα της εξωτερικής πολιτικής, όπως είναι οι ηγέτες κρατών, οι υπουργοί, οι σύμβουλοι και άλλα φυσικά πρόσωπα τα οποία κατέχουν καίριες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Υπό αυτό το πρίσμα, οι διεργασίες που λαμβάνουν χώρα ανάμεσα στο συστημικό και κρατικό επίπεδο οδηγούν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα εξωτερικής πολιτικής, τα οποία κάθε φορά διαφέρουν στον βαθμό που συντελούνται διαφορετικοί συνδυασμοί αυτών των διεργασιών (Τζιάρρας 2020, 210-214). Ενώ, λοιπόν, ο δομικός ρεαλισμός επιχειρεί να εξηγήσει γιατί διαφορετικά κράτη συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο υπό το βάρος των δομικών πιέσεων, εστιάζοντας στη συνέχεια που χαρακτηρίζει τη διεθνή πολιτική (Waltz 2011α, 153-154), ο νεοκλασικός ρεαλισμός επιχειρεί να εξηγήσει γιατί το ίδιο κράτος συμπεριφέρεται διαφορετικά μέσα στον χρόνο ή γιατί διαφορετικά κράτη συμπεριφέρονται διαφορετικά παρότι αντιμετωπίζουν τους ίδιους δομικούς περιορισμούς (Τζιάρρας 2020, 213-214), δίνοντας έμφαση στις αλλαγές και ασυνέχειες που διέπουν τη διεθνή πολιτική.

Συνοψίζοντας το κεντρικό συμπέρασμα του παρόντος κεφαλαίου, καθίσταται σαφές ότι η δομή του διεθνούς συστήματος επηρεάζει τη συμπεριφορά των κρατών και ανάλογα με την εκάστοτε πολικότητα διαμορφώνονται σταθερά, λιγότερο σταθερά και ασταθή συστήματα. Στο πλαίσιο της υφιστάμενης κάθε φορά δομικής διαμόρφωσης εμφανίζονται αναθεωρητικές συμπεριφορές από τα ισχυρότερα κράτη, καθόσον τα τελευταία –ελέω ισχύος– μπορούν να τις επιδεικνύουν με μεγαλύτερη ευκολία. Άλλωστε, σε όλα τα κράτη επιφυλάσσονται επιθετικές προθέσεις επειδή η ίδια η δομή του διεθνούς συστήματος δημιουργεί κίνητρα για επιθετική συμπεριφορά. Ταυτόχρονα, όμως, επειδή τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες, η επιθετικότητα τους ανιχνεύεται στη συχνότητα εκμετάλλευσης των ευκαιριών που τους παρουσιάζονται για να αυξήσουν την ισχύ ή/και την επιρροή τους και

όχι στην υιοθέτηση μιας άκριτα μόνιμης επιθετικής στάσης και συμπεριφοράς έναντι όλων. Παρόλα αυτά, η ορθολογικότητα των κρατών δεν αποτελεί πανάκεια ούτε λειτουργεί πάντοτε, εξαιτίας πολλών άλλων –εσωτερικών– παραγόντων που παρεισφρέουν στη διαδικασία λήψης απόφασης, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται συμπεριφορές που τελικά μπορεί και να βλάπτουν τα εθνικά συμφέροντα εκείνων που τις υιοθετούν. Η τελευταία παρατήρηση εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τις αλλαγές που εντοπίζονται στην πολιτική του ίδιου κράτους στο πέρασμα του χρόνου, παρότι η δομή του συστήματος δεν αλλάζει.

Έχοντας αναλύσει το κεντρικό θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο θα βασιστεί η παρούσα εργασία για να αποτιμήσει τη συμπεριφορά της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα, το επόμενο κεφάλαιο περιγράφει τον τρόπο μέτρησης της ισχύος των κρατών και εξετάζει τη διεθνή αλλά και περιφερειακή κατανομή ισχύος στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή στη σύγχρονη εποχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΙΣΧΥΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

2.1 Η εξέλιξη της δομής του διεθνούς συστήματος

Αναγνωρίζοντας τον θεμελιώδη ρόλο της δομής στη συμπεριφορά των μεγάλων δυνάμεων υπό το πρίσμα της ανάλυσης που προηγήθηκε, στην παρούσα ενότητα επιχειρείται, αρχικά, να προσδιοριστεί η εξέλιξη της δομής (πολικότητας) του διεθνούς συστήματος κατά τους τελευταίους αιώνες. Προαπαιτούμενος είναι, ασφαλώς, ο τρόπος καθορισμού της ισχύος των κρατών και –με βάση την ισχύ τους– η κατάταξή τους στις μεγάλες δυνάμεις. Είθισται κατά την εκτίμηση της ικανότητας των κρατών να διαχωρίζονται οι οικονομικές, οι στρατιωτικές και οι πολιτικές τους δυνατότητες. Με αυτή την εσφαλμένη λογική, όμως, θεωρούνται κάποια κράτη μεγάλες δυνάμεις απλά και μόνο επειδή διαθέτουν ορισμένα από τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά, ενώ την ίδια στιγμή παραβλέπονται οι κρίσιμες ελλείψεις που μπορεί να έχουν σε κάποια άλλα. Κατά συνέπεια, η κατάταξη των κρατών στις μεγάλες δυνάμεις πρέπει να καθορίζεται από το πώς διαβαθμίζονται συνδυαστικά σε μια σειρά τομέων και όχι εάν επιτυγχάνουν εντυπωσιακά αποτελέσματα σε κάποιον/κάποιους μόνο εξ αυτών.¹⁰ Εν κατακλείδι, οι τομείς που καθορίζουν την ισχύ των κρατών, ο συνδυασμός των οποίων δύναται να τα χαρακτηρίσει μεγάλες δυνάμεις, είναι: (α) το μέγεθος του πληθυσμού και του εδάφους (επικράτεια), (β) η προικодότητα σε πλουτοπαραγωγικούς πόρους, (γ) η οικονομική δυνατότητα, (δ) η στρατιωτική δύναμη¹¹ και (ε) η πολιτική σταθερότητα (Waltz 1993, 50).

Εκκινώντας από τη Συνθήκη της Βεσφαλίας το 1648 που θεωρείται η απαρχή του σύγχρονου συστήματος των εθνών-κρατών και μέχρι το 1945, το διεθνές σύστημα ήταν πολυπολικό και διέθετε πέντε ή περισσότερες μεγάλες δυνάμεις. Μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (Β΄ ΠΠ), το 1945, μετατράπηκε σε διπολικό και διατηρήθηκε έτσι μέχρι την επίσημη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, το 1991. Κατά την

---

¹⁰ Για παράδειγμα, το γεγονός ότι το Λουξεμβούργο διαθέτει ένα από τα υψηλότερα κατά κεφαλήν εισοδήματα στον κόσμο, δεν το καθιστά αυτόματα και μεγάλη δύναμη (The World Bank 2022). Ακόμη και το Ισραήλ, το οποίο διαθέτει μια ικανότατη στρατιωτική μηχανή που το κατατάσσει στις είκοσι πρώτες θέσεις παγκοσμίως (GFP 2022), δεν είναι μεγάλη δύναμη. Και τούτο γιατί δεν παύει να είναι ένα κράτος με πολύ μικρό πληθυσμό, ο οποίος διαβεί σε μια περιορισμένη επικράτεια με ελάχιστες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Το Ισραήλ, επομένως, παρότι είναι ισχυρό στρατιωτικά και κάτοχος πυρηνικών δεν είναι μεγάλη δύναμη επειδή στερείται άλλων κρίσιμων εθνικών παραγόντων ισχύος.

¹¹ Η στρατιωτική συνιστώσα της ισχύος συμπεριλαμβάνει συμβατικές και πυρηνικές δυνάμεις.

περίοδο του Ψυχρού Πολέμου διαμορφώθηκαν ξεκάθαρα δύο πόλοι ισχύος που κυριαρχούσαν στη διεθνή σκηνή, οι Ηνωμένες Πολιτείες (ΗΠΑ) και η Σοβιετική Ένωση, με τις άλλες δυνάμεις να υπολείπονται δραματικά σε συντελεστές ισχύος (Κουσκουβέλης 2010, 243-246). Μετά το 1991 το διεθνές σύστημα άλλαξε σε μονοπολικό με τις ΗΠΑ τη μοναδική υπερδύναμη.

2.2 Η μέτρηση της ισχύος

Στη μετά το 1991 περίοδο έλαβε χώρα η μεγάλη οικονομική άνοδος της Κίνας που προσέδωσε –ιδιαίτερα μετά το 2000– στον μονοπολισμό των ΗΠΑ ιδιάζοντα χαρακτηριστικά. Για μια πιο ακριβή προσέγγιση της σύγχρονης πολικότητας του διεθνούς συστήματος κρίνεται σκόπιμο να αποτυπωθεί το χάσμα ισχύος μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας, κατά στάδια ηγεμονίας, όπως στο παρακάτω σχήμα:¹²

μεγάλη δύναμη (status 1) —————> αναδύμενος δυνητικός περιφερειακός ηγεμόνας (status 2) —————> δυνητικός περιφερειακός ηγεμόνας (status 3) —————> περιφερειακός ηγεμόνας (status 4)

Οι ΗΠΑ κατέχουν το status 4 του περιφερειακού ηγεμόνα στο Δυτικό Ημισφαίριο ήδη από το 1898 –χρονιά-ορόσημο κατά την οποία επικράτησαν στον Ισπανο-αμερικανικό πόλεμο και, μεταξύ άλλων, προσάρτησαν τις Φιλιππίνες και απέκτησαν πρόσβαση στον Ειρηνικό (Mearsheimer 2011, 106, 505-506). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μέχρι το 2000, η Κίνα δεν διέφερε από τις υπόλοιπες μεγάλες δυνάμεις (status 1). Όμως, η ραγδαία οικονομική της ανάπτυξη τα επόμενα χρόνια την αναβίβασε αυτομάτως στο δεύτερο επίπεδο (status 2) του αναδύμενου δυνητικού περιφερειακού ηγεμόνα στη βορειοανατολική Ασία, που σημαίνει ότι, ενώ έχει την απαραίτητη οικονομική δυνατότητα να διεκδικήσει την περιφερειακή ηγεμονία τής λείπει η αναγκαία τεχνολογική δυναμική. Σήμερα, επομένως, η Κίνα παραμένει στη θέση αυτή (status 2). Εφόσον η Κίνα μπορέσει να εξελιχθεί τεχνολογικά σε σημείο που αποκτήσει την απαιτούμενη οικονομική και τεχνολογική ικανότητα για να αποτελεί μια ευρεία πρόκληση για τις ΗΠΑ και στον στρατιωτικό τομέα, τότε θα διέλθει το τρίτο επίπεδο (status 3) και θα καταστεί δυνητικός περιφερειακός ηγεμόνας. Στο επίπεδο αυτό η Κίνα θα διέθετε επαρκή λανθάνουσα ισχύ και στρατιωτική τεχνολογία αιχμής για να

¹² Το μοντέλο αποτελεί προσαρμογή από το άρθρο “The Rise and Fall of the Great Powers in the Twenty-first Century” των ρεαλιστών Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth. Η αρχική ιδέα του σχήματος είχε τη μορφή: μεγάλη δύναμη —> αναδύμενη δυνητική υπερδύναμη —> δυνητική υπερδύναμη —> υπερδύναμη (Brooks και Wohlforth 2016, 43), η οποία τροποποιήθηκε για να συνάδει με τις αρχές και έννοιες του επιθετικού ρεαλισμού.

διεκδικήσει το status 4 του περιφερειακού ηγεμόνα στη βορειοανατολική Ασία (Brooks και Wohlforth 2016, 43).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στη σύγχρονη εποχή προστέθηκε μια ακόμη συνιστώσα στη μέτρηση της ισχύος, η οποία δεν υπήρχε στο παρελθόν. Η τεχνολογική δυνατότητα αποτελεί πλέον, μαζί με την στρατιωτική και την οικονομική δυνατότητα, τους κρισιμότερους τομείς της εθνικής ισχύος (Brooks και Wohlforth 2016, 16). Επίσης, προκειμένου να αποτυπωθούν στη μέτρηση της ισχύος οι μακροχρόνιες συσσωρεύσεις των αμυντικών δαπανών ενός κράτους, εισήχθη ο όρος της «διαχείρισης των αγαθών». Η ικανότητα των κρατών στη διαχείριση των παγκόσμιων αγαθών αφορά στον βαθμό ελέγχου που ασκούν επί της ανοιχτής θάλασσας, του διαστήματος, του αέρα –πάνω από τα 15.000 πόδια– και των υποδομών, η οποία μετριέται με δείκτες όπως τα αεροπλανοφόρα, τα πυρηνικά υποβρύχια και τα αντιτορπιλικά (θάλασσα), τα drones και τα μαχητικά αεροσκάφη (αέρας), οι δορυφόροι (διάστημα) και, τέλος, οι στρατιωτικές βάσεις, τα στρατιωτικά μεταφορικά πλοία και τα αεροσκάφη εναέριων μεταφορών (υποδομές). Η κυριαρχία των ΗΠΑ στην ικανότητα διαχείρισης των παγκόσμιων αγαθών είναι εντυπωσιακή (Βλ. Εικόνα 1) (Brooks και Wohlforth 2016, 19-21).

2.3 Η δομή στο σύγχρονο διεθνές σύστημα

Συγκρίνοντας τους δείκτες οικονομικών, στρατιωτικών και τεχνολογικών δυνατοτήτων και διαχείρισης των παγκόσμιων αγαθών είναι δυνατή η κατάταξη της Ρωσίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γαλλίας στο επίπεδο της μεγάλης δύναμης (status 1).¹³ Κατά συνέπεια η σημερινή δομή του διεθνούς συστήματος μπορεί να απεικονισθεί με την εξής αριθμητική παράσταση: 1 + 1 + X (Brooks και Wohlforth 2016, 43). Η πρώτη μονάδα αντιπροσωπεύει τον μοναδικό περιφερειακό ηγεμόνα του συστήματος που είναι οι ΗΠΑ. Η δεύτερη μονάδα αντιστοιχεί στην Κίνα που κατέχει διακριτή θέση μεταξύ του πρώτου (ΗΠΑ) και των υπολοίπων (Ρωσία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία), ως αναδύομενου δυναμικού περιφερειακού ηγεμόνα. Το γράμμα X αναφέρεται στον αριθμό των μεγάλων δυνάμεων, ο οποίος και να αλλάξει δεν μεταβάλλεται η βασική δομή του συστήματος. Στην παρούσα συγκυρία το X ισούται με τον αριθμό 3, εφόσον ως μεγάλες δυνάμεις στη

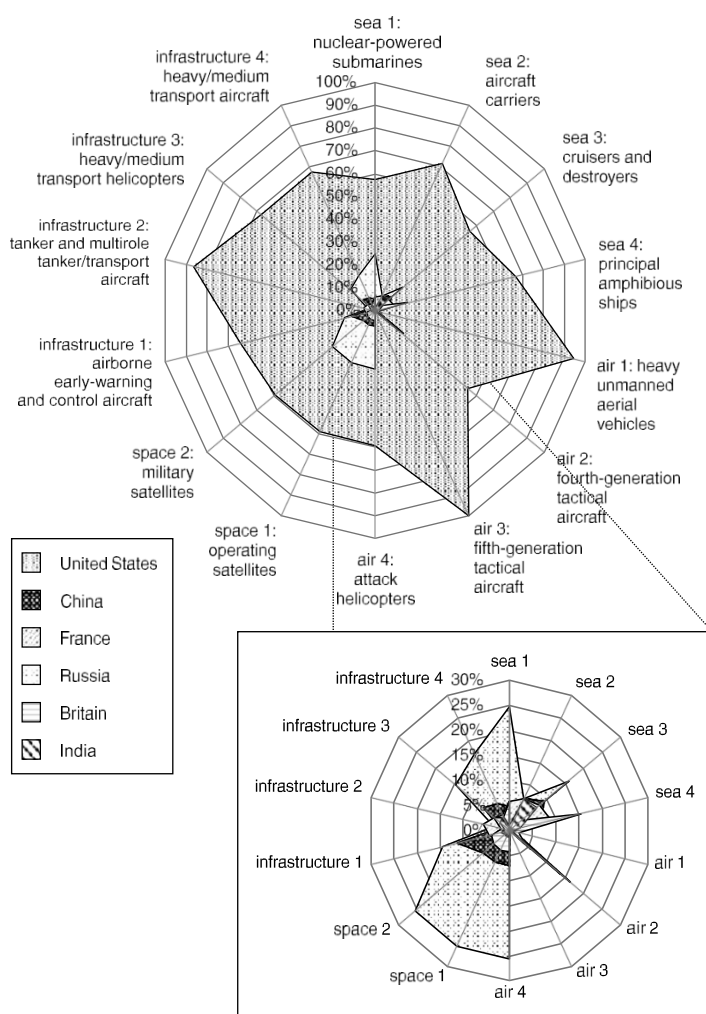
¹³ Η Ινδία δεν συμπεριλήφθηκε στις μεγάλες δυνάμεις εξαιτίας του πολύ μικρού κατά κεφαλήν ΑΕΠ (The World Bank 2022). Παρόλα αυτά, η εντυπωσιακή της αναπτυξιακή δυναμική είναι πολύ πιθανόν να την καταστήσει μεγάλη δύναμη στο εγγύς μέλλον. Η Γερμανία και η Ιαπωνία, επίσης, δεν εντάχθηκαν στις μεγάλες δυνάμεις γιατί δεν διαθέτουν πυρηνικά (SIPRI 2021, 16).

σύγχρονη εποχή χαρακτηρίστηκαν η Ρωσία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία. Με βάση τα παραπάνω, το διεθνές σύστημα παραμένει μονοπολικό αλλά με ιδιάζοντα χαρακτηριστικά: ενδεχομένως, η σημερινή κατάσταση μπορεί να ονομαστεί «συμμιγής μονοπολισμός»:

1 (ΗΠΑ –περιφερειακός ηγεμόνας) + 1 (Κίνα –αναδυόμενος δυνητικός περιφερειακός ηγεμόνας) + 3 (Ρωσία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία –μεγάλες δυνάμεις)

Έχοντας σκιαγραφήσει τη σύγχρονη δομή του διεθνούς συστήματος και εντοπίσει τα σημαντικότερα κράτη που διαμορφώνουν την παγκόσμια κατανομή ισχύος, στη συνέχεια εξετάζεται η ανάπτυξη της Ανατολικής Μεσογείου ως μιας νέας περιφέρειας στον 21^ο αιώνα και κατ' επέκταση η πολικότητα που χαρακτηρίζει τόσο την ίδια όσο και τη Μέση Ανατολή.

Εικόνα 1: Η κατανομή στη διαχείριση των παγκόσμιων αγαθών
2.4 Ανατολική Μεσόγειος

Η Ανατολική Μεσόγειος ως περιφέρεια δεν αποτελεί καινοφανή έννοια. Ο χώρος κατείχε σημαίνοντα ρόλο στην αποικιακή στρατηγική των Βρετανών ήδη από τον 19^ο και

20^ο αιώνα. Ωστόσο, η σημασία της Ανατολικής Μεσογείου εκείνη την εποχή γινόταν αντιληπτή μόνο σε σχέση με τις στρατηγικές προτεραιότητες που αφορούσαν τη Μέση Ανατολή ή την υπόλοιπη Αυτοκρατορία· όχι αποκομμένη από αυτές. Η περιοχή ήταν σημαντική επειδή κατείχε ρόλο-κλειδί στον διάδρομο προς τις ινδικές κτήσεις της Βρετανίας και όχι εξαιτίας της δικής της αυτόνομης γεωπολιτικής ή γεωοικονομικής δυναμικής. Εν ολίγοις, η Ανατολική Μεσόγειος ήταν περιοχή που έπρεπε να διασφαλισθεί ή να ελεγχθεί για να επιτευχθεί στη συνέχεια κάποιος σημαντικότερος στόχος (Τζιάρρας 2020, 53-55).

Εδώ ακριβώς εντοπίζεται και η ειδοποιός διαφορά της σημασίας που αποδίδεται στην Ανατολική Μεσόγειο σήμερα σε σχέση με το παρελθόν. Στον 21^ο αιώνα η αξία της περιοχής δεν ετεροκαθορίζεται πλέον από εξωγενείς παράγοντες αλλά συνιστά ενδογενή κατάκτηση. Ενώ κατά το παρελθόν η αφθονία σε πετρέλαιο της Μέσης Ανατολής αποτελούσε τον σημαντικότερο παράγοντα για τον οποίο η Ανατολική Μεσόγειος αναγνωριζόταν ως στρατηγικό προγεφύρωμα, στη σημερινή εποχή το φυσικό αέριο που ανακαλύφθηκε ανάγεται στο «πετρέλαιο» της Ανατολικής Μεσογείου, προσδίδοντας νέα διάσταση στον τομέα της περιφερειακής ασφάλειας (Τζιάρρας 2020, 56).

Η Ανατολική Μεσόγειος στη σύγχρονη εποχή αποτελεί παράδειγμα των ευρύτερων δυναμικών της περιφερειοποίησης¹⁴ του διεθνούς συστήματος. Σε παγκόσμια κλίμακα, οι μεσαίες και μικρότερες δυνάμεις κατόρθωσαν να εκμεταλλευτούν τα αυξανόμενα κενά ισχύος σε διάφορες περιοχές και να προωθήσουν τις δικές τους πολιτικές, δίχως απαραίτητα να ευθυγραμμίζονται με τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων με τις οποίες διατηρούν σχέσεις συνεργασίας ή συμμαχίας (Τζιάρρας 2020, 42). Παράλληλα, είδαμε ότι παρότι οι ΗΠΑ συνεχίζουν να είναι ο μοναδικός περιφερειακός ηγεμόνας και η μεγαλύτερη δύναμη του πλανήτη, η ισχύς τους αντιμετωπίζει προκλήσεις από την ανάδυση νέων δυνάμεων όπως η Κίνα, γεγονός που συνιστά ξεκάθαρη μετάβαση από τον αμιγή μονοπολισμό των πρώτων μετα-Ψυχροπολεμικών χρόνων προς έναν κόσμο με περισσότερους πόλους –συμμιγή μονοπολισμό χαρακτήρισε τη σημερινή μεταβατική κατάσταση.

Εν μέσω αυτής της μετάβασης οι μεγάλες δυνάμεις (Κίνα, Ρωσία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία) αποκτούν μεγαλύτερο ειδικό βάρος, καθώς διαθέτουν περισσότερο χώρο

---

¹⁴ Η περιφερειοποίηση αποτελεί παράγωγο φαινόμενο των μετατοπίσεων ισχύος και του οικονομικού μετασχηματισμού του διεθνούς συστήματος. Πρόκειται για μια *de facto* διαδικασία περιφερειακής ολοκλήρωσης που είναι αυθόρμητη και προωθείται «από κάτω προς τα πάνω». Παρατηρείται αύξηση των επαφών και συνεργασιών σε περιφερειακό επίπεδο εξαιτίας των κενών και αναγκών που δημιουργούνται στο διεθνές σύστημα (Τζιάρρας 2020, 43-44).

για την άσκηση της ισχύος και της επιρροής τους, τουλάχιστον μέσα στα όρια των περιφερειών τους και ενίοτε πέρα από αυτές. Κατά μια έννοια, η παγκόσμια διάχυση της ισχύος δημιουργεί συστημικά κενά εντός των οποίων οι παραπάνω δυνάμεις ανακαλύπτουν συχνότερα ευκαιρίες, προκειμένου να αυξήσουν την ισχύ και την επιρροή τους. Αυτά τα κενά ισχύος έχουν επιτρέψει κράτη μεγαλύτερου ή μικρότερου βεληνεκού να γίνουν ολοένα και πιο σημαντικά. Στη σύγχρονη εποχή, λοιπόν, αφενός οι περιφερειακές δυναμικές εμφανίζουν αύξουσα σημασία, αφετέρου το περιφερειακό επίπεδο ανάλυσης αναδεικνύεται σε κεντρικό ζήτημα στη μελέτη της διεθνούς πολιτικής (Τζιάρρας 2020, 45-46, 216).

Κατά συνέπεια, ορισμένα κράτη στην Ανατολική Μεσόγειο την τελευταία δεκαετία έγιναν πιο ισχυρά, εκμεταλλευόμενα τα μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών που τους παρείχε η χαλάρωση του ασφυκτικού ελέγχου από τις μεγάλες εξω-περιφερειακές δυνάμεις, σε σχέση με το παρελθόν. Αυτή η εξέλιξη αναδιτάξε την επιρροή των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή, ενώ είχε και συνέπειες στις περιφερειακές σχέσεις. Το κενό ισχύος που εμφανίστηκε από την απομάκρυνση των αμερικανικών στρατευμάτων από το Ιράκ αναπληρώθηκε από περιφερειακά κράτη, που θέλησαν να επεκτείνουν την επιρροή τους, όπως το Ιράν, η Σαουδική Αραβία και η Τουρκία (Τζιάρρας 2020, 52-53). Την ίδια στιγμή, η Ρωσία, στο πλαίσιο του Δόγματος Πριμακόφ,¹⁵ επιδίωξε να διεισδύσει σε περιφερειακά υποσυστήματα παραδοσιακής σοβιετικής παρουσίας και επιρροής, όπως η Μέση Ανατολή, τα Βαλκάνια και η Βόρεια Αφρική. Η απόφαση της κυβέρνησης Ομπάμα να μην εμπλακεί στρατιωτικά στη Συρία το 2013, έπειτα από πληροφορίες για χρήση χημικών από το καθεστώς Άσαντ, έδωσε την ευκαιρία στη Ρωσία να επέμβει τον Σεπτέμβριο του 2015 και να εξελιχθεί έκτοτε σε βασικό ρυθμιστή των εξελίξεων στην περιοχή (Παπασωτηρίου 2018, 620-621).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η περιφερειακή κατανομή ισχύος στην Ανατολική Μεσόγειο στη διάρκεια της δεκαετίας του 2010, εξαιρουμένων των δύο εξω-περιφερειακών μεγάλων δυνάμεων (ΗΠΑ και Ρωσίας), προσεγγίζει τον «μη ισορροπημένο πολυπολισμό», με την Τουρκία να αποτελεί το ισχυρότερο κράτος και να έπονται κατά φθίνουσα σειρά η Αίγυπτος, το Ισραήλ, η Ελλάδα, ο Λίβανος και, τέλος, η Κύπρος. Μεταφερόμενοι, λοιπόν,

---

¹⁵ Το Δόγμα Πριμακόφ οφείλει την ονομασία του στον πρώην υπουργό Εξωτερικών και πρωθυπουργό της Ρωσίας, Γεβγκένι Πριμακόφ, και συνιστά τον μοχλό που καθοδηγεί τη ρωσική εξωτερική πολιτική μέχρι σήμερα. Το Δόγμα Πριμακόφ εξέφρασε αρχικά τη ρωσική αντίθεση σε έναν μονοπολικό κόσμο. Οι βασικοί του άξονες είναι η αντίθεση της Ρωσίας στη διπλή διεύρυνση του NATO και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η κυριαρχία της Ρωσίας στον πρώην σοβιετικό χώρο και η σύγκλιση με την Κίνα ως αντίβαρο στην αμερικανική κυριαρχία (Αρβανιτόπουλος 2022).

από το διεθνές στο περιφερειακό επίπεδο ανάλυσης και κάνοντας χρήση του μοντέλου των Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth, η κατανομή ισχύος στην Ανατολική Μεσόγειο μπορεί να αποτυπωθεί ως εξής:

1 (Τουρκία –αναδυόμενος δυνητικός περιφερειακός ηγεμόνας) + 3 (Αίγυπτος, Ισραήλ, Ελλάδα –μεγάλες δυνάμεις)¹⁶

2.5 Μέση Ανατολή

Αλλά και στην ευρύτερη γεωγραφική της περιφέρεια η θέση της Τουρκίας έχει βελτιωθεί σημαντικά σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα. Συνολικά, η σύγχρονη Τουρκία έχει σχεδόν δώδεκα γείτονες στην περιοχή των Βαλκανίων (Βουλγαρία, Ελλάδα), της Μαύρης Θάλασσας (Ρουμανία, Ουκρανία, Ρωσία), του Καυκάσου (Αρμενία, Αζερμπαϊτζάν, Γεωργία), της Ανατολικής Μεσογείου (Κύπρος) και της Μέσης Ανατολής (Ιράκ, Ιράν, Συρία). Η θέση της Άγκυρας στο εγγύς εξωτερικό δεν ήταν πάντοτε ισχυρή, ιδιαίτερα την περίοδο του Μεσοπολέμου που η χώρα ήταν υπερβολικά φτωχή, με μικρό πληθυσμό και χωρίς επιρροή σε διεθνές επίπεδο. Άλλωστε, η οικονομική και δημογραφική ισορροπία μεταξύ της Τουρκίας και των γειτόνων της, διαμόρφωναν σε μεγάλο βαθμό και την εξωτερική της πολιτική την περίοδο εκείνη, η οποία ήταν υπέρ της διατήρησης του status quo, γεγονός που αποτυπώθηκε και σε ένα πλήθος συνθηκών φιλίας που η Άγκυρα είχε συνάψει με τους περισσότερους γείτονές της (Ελλάδα, Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία, Ιράν, Ιράκ, Αφγανιστάν) (Cagartay 2021, 100-101).

Είναι, επίσης, γεγονός πως η αύξηση του πληθυσμού της Τουρκίας μετά τον Β΄ ΠΠ, καθώς και η οικονομική ανάπτυξη των δεκαετιών του 1950, 1960 και 1980, ελάχιστα περιόρισαν τις αποκλίσεις μεταξύ της Άγκυρας και των γειτόνων της, καθόσον οι τελευταίοι αναπτύσσονταν με ταχύτερους ρυθμούς (Cagartay 2021, 101). Η αύξηση του πληθυσμού μιας χώρας πρέπει να συνοδεύεται από γενναία οικονομική ανάπτυξη, ώστε αμφότερες να συσσωρεύσουν την αναγκαία λανθάνουσα ισχύ για την μακροπρόθεσμη βελτίωση της θέσης ισχύος της. Τούτο συνέβη κατά την πρώτη δεκαετία του 2000 που η οικονομική άνοδος της Τουρκίας υπήρξε εντυπωσιακή, ιδιαίτερα σε σύγκριση με τους γείτονές της, οι οποίοι παρουσίασαν χαμηλές επιδόσεις. Αν σε αυτό συνυπολογιστούν η κρίση του 2008 στην Ευρωζώνη, οι πόλεμοι σε Συρία και Ιράκ και η οικονομική στασιμότητα του Ιράν μετά την Επανάσταση του 1979, τότε εύκολα προκύπτουν οι λόγοι της μεταβολής της οικονομικής

¹⁶ Η ισχύς τόσο του Λιβάνου όσο και της Κύπρου είναι πολύ μικρές για να απεικονιστούν στο σχήμα.

ισορροπίας ισχύος προς όφελος της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα. Τα νέα αυτά δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα επηρέασαν αναπόφευκτα την εξωτερική πολιτική της Άγκυρας και τη συμπεριφορά της έναντι των γειτόνων της. Δίχως να επισκιάζεται πλέον από τα γειτονικά κράτη, η Τουρκία επιδίωξε να τα επηρεάζει η ίδια. Η Άγκυρα, χρησιμοποιώντας αρχικά την ήπια ισχύ της, επιδίωξε να καταστεί αυτόνομη δύναμη στη Μέση Ανατολή.

Η Τουρκία σήμερα με πληθυσμό 85 εκατ. κατοίκους είναι δημογραφικά η δεύτερη μεγαλύτερη χώρα στη Μέση Ανατολή, μετά την Αίγυπτο. Επιπλέον, ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ της το 2021 ήταν 11%, πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο του Ιράν (1,8% το 2020), με το οποίο πληθυσμιακά είναι περίπου ίσες. Τέλος, το ΑΕΠ της Τουρκίας (815 δις \$) είναι το δεύτερο μεγαλύτερο στην περιοχή μετά της Σαουδικής Αραβίας (833 δις \$), η οποία όμως υπολείπεται κατά πολύ σε πληθυσμό (μόλις 35 εκατ. κατοίκους), και πολύ μεγαλύτερο από εκείνο της Αιγύπτου (404 δις \$) (The World Bank 2022). Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η Τουρκία διαθέτει τη μεγαλύτερη λανθάνουσα ισχύ από όλα τα κράτη της Μέσης Ανατολής –συγκρινόμενη μόνο με την αντίστοιχη του Ιράν–, κάτι που με όρους επιθετικού ρεαλισμού αποτελεί σημαντικό πλεονέκτημα για τη μελλοντική περιφερειακή κατανομή ισχύος. Εφαρμόζοντας, επομένως, το μοντέλο των Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth στη Μέση Ανατολή, προκύπτει ένα χαλαρό διπολικό σύστημα:

2 (Τουρκία, Ιράν –αναδυόμενοι δυνητικοί περιφερειακοί ηγεμόνες) + 3 [Αίγυπτος, Ισραήλ, Σαουδική Αραβία –μεγάλες δυνάμεις]

Μετά τον προσδιορισμό της διεθνούς αλλά και της περιφερειακής κατανομής ισχύος στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, το επόμενο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις εσωτερικές διεργασίες που επέφεραν το τέλος της κεμαλικής ιδεολογίας και οδήγησαν στην ανάδυση ενός νέου γεωπολιτικού οράματος για την Τουρκία, μέσα από την άνοδο στην εξουσία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΑΚΡ).¹⁷

¹⁷ Το ΑΚΡ ανήλθε στην εξουσία τον Νοέμβριο του 2002 έπειτα από μια αιφνιδιαστική εκλογική νίκη. Με ηγέτη τον Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, το κόμμα αντιπροσώπευε την ανανεωτική πτέρυγα του προκατόχου του, του Κόμματος της Αρετής (FP), έπειτα από τη διάσπαση του τελευταίου το 1998. Το ΑΚΡ υπήρξε αρχικά ένα πρωτοποριακό πολιτικό κόμμα για τα δεδομένα της τουρκικής πολιτικής σκηνής και του ισλαμικού κινήματος. Προς τούτο, δημιούργησε για τον εαυτό του το προφίλ ενός ανανεωτικού-μεταρρυθμιστικού κόμματος και υιοθέτησε την ιδεολογία του «δημοκρατικού συντηρητισμού» που του επέτρεπε, αφενός να παραμένει πιστό στις πολιτισμικές του αξίες, αφετέρου να ενσωματώνει σύγχρονα, κοσμικά και φιλελεύθερα-δημοκρατικά στοιχεία, συναφή με αυτά της κεμαλικής ιδεολογίας. Τα παραπάνω συνοδεύτηκαν από μια φιλοευρωπαϊκή και φιλοδυτική στροφή στην εξωτερική πολιτική του νέου τότε Τούρκου Πρωθυπουργού (το προεδρικό σύστημα εγκαθιδρύθηκε επισήμως το 2018). Παράλληλα, η πρώτη περίοδος του ΑΚΡ συνοδεύτηκε από αξιοσημείωτη πρόοδο στον πολιτικό και οικονομικό τομέα (Τζιάρρας 2020, 65-67).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

3.1 Ο Κεμαλισμός στο περιθώριο

Η περίοδος μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1980 και κυρίως οι συγκυρίες που ακολούθησαν το τέλος του Ψυχρού Πολέμου προκάλεσαν έναν ριζικό μετασχηματισμό στο εσωτερικό της Τουρκίας. Οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στη βιομηχανική παραγωγή και ευρύτερα στην οικονομία, που επήλθαν ως συνέπεια της παγκοσμιοποίησης, επέφεραν σημαντικές ανακατατάξεις στη μέχρι τότε καθεστηκία εσωτερική τάξη των τουρκικών οικονομικών ελίτ, δίνοντας σταδιακά έδαφος στις μικρομεσαίες επιχειρηματικές μονάδες της Ανατολίας. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την πορεία προς τη μετάβαση του συνόλου της ισλαμικής ελίτ της Τουρκίας από το περιθώριο προς το κυρίαρχο κεντρικό πολιτικό και οικονομικό κέντρο, αλλά και τον βασικότερο άξονα εξόδου της χώρας από την κρίση που προκάλεσε ο Κεμαλισμός (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 41, 44).

Αυτή η νέα αναδυόμενη πολιτική ελίτ της Τουρκίας στεκόταν κριτικά απέναντι στη διαδικασία εκκοσμίκευσης και εκδυτικισμού που επιβλήθηκε στη χώρα για δεκαετίες. Σύμφωνα με την ισλαμική κοσμοαντίληψη, τόσο η οικοδόμηση του εθνικού κράτους όσο και η εντατικοποίηση της διαδικασίας του εκδυτικισμού της χώρας ήταν ασύμβατες με τη φύση του Μουσουλμανικού Κόσμου και ειδικότερα της Τουρκίας. Αφενός η κοσμικότητα ως μια έννοια της δυτικής νεωτερικότητας ήταν ξένο σώμα ως προς το πολιτισμικό υπόβαθρο της Τουρκίας, αφετέρου το μοντέλο του εθνικού κράτους που επικράτησε στη Δύση δεν ταίριαζε στις μουσουλμανικές κοινωνίες. Εντούτοις, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι το πολιτικό Ισλάμ δεν απορρίπτει συλλήβδην το κράτος ως θεωρητικό κατασκεύασμα, αλλά ουσιαστικά διεκδικεί την οικοδόμηση μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας· ενός εκσυγχρονισμού με τοπικά-μουσουλμανικά και όχι δυτικά χαρακτηριστικά (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 45-47).

Αυτός ο αντικεμαλισμός και αντιδυτικισμός απέκτησε σταδιακά ολιστικό περιεχόμενο. Η πρωτοκαθεδρία και αυθεντικότητα του Ισλάμ έναντι του κεμαλικού μιμητισμού της Δύσης απέκτησε πρόσβαση σε κάθε πτυχή της πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής δραστηριότητας. Η διεκδίκηση για μια αναγεννημένη παρουσία της ισλαμικής αυθεντικότητας της Τουρκίας εκφράστηκε μέσα από την επιδίωξη της νέας ελίτ της χώρας για έναν επαναπροσδιορισμό της κοινωνίας με θρησκευτικούς όρους, επάνω σε δύο άξονες:

πρώτον, στη δημιουργία μιας κοινωνίας ικανής να αποβάλει τις όποιες κοινωνικές αντιθέσεις και, δεύτερον, στην αλλαγή του γεωπολιτικού οράματος της χώρας προς την κατεύθυνση που επέβαλλε αυτός ο συντελούμενος εσωτερικός μετασχηματισμός. Στο πλαίσιο αυτό, η ισλαμική ελίτ της Τουρκίας έπαιρνε τη θέση της ως πόλος εξουσίας και ως ο κατεξοχήν φορέας μιας νέας εναλλακτικής γεωπολιτικής θεώρησης για τη χώρα. Παράλληλα, άρχισε να αμφισβητείται η ηγεμονική θέση του Κεμαλισμού, με κορυφαίο γεγονός την άνοδο του ΑΚΡ στην εξουσία το 2002 (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 48-52).

3.2 Η άνοδος του νέου πολιτικού Ισλάμ

Οι προαναφερθείσες εξελίξεις, τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και στο εσωτερικό της Τουρκίας, επέτρεψαν στο ΑΚΡ να διεκδικήσει την αλλαγή της διεθνούς τάξης πραγμάτων προς την κατεύθυνση της άρσης της δυτικο-κεντρικής ανάγνωσης του κόσμου, αλλά και της επανεμφάνισης του Ισλάμ ως φορέα και εκφραστή αυτής της νέας τάξης. Ειδικότερα, στην αντίληψη της ισλαμικής ελίτ, οι μεγάλες γεωπολιτικές αλλαγές που συνέβησαν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου αποδυνάμωσαν τη θέση της Δύσης ως κυρίαρχου πολιτικού και οικονομικού κέντρου του κόσμου. Καταρχάς, το τέλος της ψυχροπολεμικής διπολικής τάξης δημιούργησε νέους γεωοικονομικούς και γεωπολιτικούς δρώντες και ανανέωσε τη σημασία της Ευρασίας. Τα τρομοκρατικά χτυπήματα στην καρδιά του καπιταλιστικού συστήματος που έλαβαν χώρα το 2001 προκάλεσαν μια δραματική μετατόπιση του παγκόσμιου ενδιαφέροντος, από ζητήματα ελευθερίας και δημοκρατίας προς εκείνα της ασφάλειας. Τέλος, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 και οι επακόλουθες εξελίξεις της «Αραβικής Άνοιξης» επέφεραν διεθνείς πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 56-57).

Υπό το πρίσμα αυτό το ΑΚΡ και οι δυνάμεις που εκπροσωπεί πίστεψαν ότι η Τουρκία μπορεί να αυξήσει της επιρροή της και εκτός συνόρων και να μετατραπεί σε συνιδρυτικό μέρος μιας νέας παγκόσμιας διευθέτησης. Άλλωστε, ο αναβαθμισμένος ρόλος της Τουρκίας ως συνδιαμορφωτής των εξελίξεων συναγόταν εν μέρει και από την αναγκαιότητα αποκατάστασης της αδικίας σε σχέση με τη λειτουργία και τον καθορισμό της πολιτικής των Διεθνών Οργανισμών. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το ΑΚΡ, η ισορροπία των μόνιμων μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) που βασίστηκε στην μεταπολεμική τάξη θεωρείται αναχρονιστική, καθόσον εκφράζει έναν κόσμο που πλέον δεν υπάρχει. Μέσα από την επιδίωξή της να αλλάξει τη δομή του ΟΗΕ,

να αναδειχθεί σε περιφερειακή δύναμη και να ενεργοποιήσει την ισλαμική ρητορική, η Τουρκία στοχεύει να μετατραπεί σε «κράτος-εκκρεμές» (swing state) στο υπό διαμόρφωση νέο διεθνές σύστημα, αλλά και το πετυχημένο μοντέλο ενός μετα-κοσμικού –εκτός Δύσης– καπιταλιστικού εκσυγχρονιστικού παραδείγματος (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 58-59, 61-62).

Το πολιτικό Ισλάμ, ωστόσο, δεν υποστηρίζει την ανατροπή των ποιοτικών χαρακτηριστικών της παγκόσμιας τάξης, αλλά –αντίθετα– αξιώνει την αποδοχή του ισλαμικού κόσμου ως ισότιμου εταίρου σε αυτή. Μεγάλα κοινωνικά κινήματα, όπως το πολιτικό Ισλάμ, δεν παραμένουν στάσιμα αλλά εξελίσσονται συνεχώς στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Οι τρεις ομάδες που συγκροτούν το νέο πολιτικό Ισλάμ¹⁸ βρίσκονται σε διαρκή διαλεκτική σχέση με τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις, οι Ισλαμιστές του 21^{ου} αιώνα δεν έχουν περιχαρακωθεί ιδεολογικά, γιατί μιλούν τη γλώσσα της δημοκρατίας, της διαφάνειας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της δικαιοσύνης. Αυτές και άλλες δυτικές ιδέες και αξίες έχουν σταδιακά οικειοποιηθεί και εργαλειοποιηθεί από τους νέους Ισλαμιστές για να προωθήσουν τους στόχους τους. Διάφοροι ισλαμιστές ηγέτες όπως ο Ταγίπ Ερντογάν, ο Μοχάμεντ Μόρσι και ο Χασάν Νασράλλα υιοθετούν και «ισλαμικοποιούν» τις δυτικές αυτές έννοιες, οι οποίες –σημειωτέον– τους παρέχουν μεγαλύτερη νομιμοποίηση και τους καθιστούν περισσότερο δημοφιλείς. Το πολιτικό Ισλάμ, πλέον, καταθέτει τις δικές του προτάσεις για μια κοινωνία όπου η εκκοσμικευμένη μειοψηφία θα υποτάσσεται στη θρησκευόμενη πλειοψηφία, τα ανθρώπινα –όπως ορίζονται από το Ισλάμ– δικαιώματα θα επιβάλλονται και η ισλαμική δικαιοσύνη θα επικρατεί (Καραγιάννης 2018).

---

¹⁸ Το πολιτικό Ισλάμ χαρακτηρίζεται από ετερογένεια και πολυμορφία γιατί περιλαμβάνει τρεις μεγάλες ομάδες. Η πρώτη σχετίζεται με ακτιβιστικές οργανώσεις, όπως το Hizb ut-Tahrir, που κινητοποιούν ειρηνικά τους πιστούς για την υπεράσπιση του Ισλάμ από ντόπιους και ξένους εχθρούς. Παρά την πρόθεσή τους να επιβάλλουν το ισλαμικό δίκαιο, οι ακτιβιστές αναφέρονται συχνά στα ανθρώπινα δικαιώματα των μουσουλμάνων που παραβιάζονται από τους Δυτικούς και τις αυταρχικές ηγεσίες που υπάρχουν στον μουσουλμανικό κόσμο. Η δεύτερη ομάδα αφορά τα ισλαμικά κόμματα, όπως το AKP στην Τουρκία και το Al-Nahda στην Τυνησία, που συμμετέχουν στη δημοκρατική διαδικασία και επιδιώκουν να αλλάξουν το πολιτικό σύστημα εκ των έσω. Ο πολιτικός τους λόγος υποστηρίζει την πλειοψηφική δημοκρατία και στηλιτεύει τις αυταρχικές πρακτικές των προηγούμενων φιλοδυτικών καθεστώτων. Η τρίτη ομάδα, τέλος, απαρτίζεται από οργανώσεις, όπως η Χεζμπολάχ και το Ισλαμικό Κράτος, που χρησιμοποιούν την τρομοκρατία για να επικρατήσουν εναντίον των αντιπάλων τους. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι προτάσσουν την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης για να εξηγήσουν την προσπάθεια εξόντωσης όσων δεν ενστερνίζονται τις δικές τους απόψεις (Καραγιάννης 2018).

3.3 Ο νέος εθνικός ρόλος της Τουρκίας

Τούτων δοθέντων ο νέος εθνικός ρόλος που οραματίζεται το ΑΚΡ για την Τουρκία φαίνεται να επικεντρώνεται περισσότερο στην ανάδειξή της ως περιφερειακού ηγέτη και προστάτη. Κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται μόνο στην ύπαρξη της δυνατότητας για περιφερειακή παρέμβαση, αλλά επεκτείνεται στην ικανότητα της χώρας να λειτουργεί ως εγγυήτρια δύναμη και να ασκεί ηγεμονία στην περιοχή. Σύμφωνα με το ΑΚΡ, η υλοποίηση ενός τέτοιου ρόλου από την Τουρκία είναι εφικτή, καθώς κατέχει κεντρική θέση υπό όρους Ιστορίας, Γεωγραφίας και Πολιτισμού. Ειδικά στο γεωγραφικό επίπεδο φαίνεται πως η ισλαμική ελίτ αναγνωρίζει στη χώρα ένα ανεξόφλητο ιστορικό χρέος, που υπερβαίνει τα στενά γεωγραφικά όρια των 85 εκατ. κατοίκων και διαπερνά τα πολιτικά και ιδεολογικά όρια του Κεμαλισμού (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 63-66).

Είναι γεγονός, πάντως, ότι από την ίδρυση του τουρκικού κράτους το 1923, το τουρκικό έθνος ταυτίστηκε σχεδόν απόλυτα με τα γεωγραφικά όρια της νεοσύστατης τότε Τουρκικής Δημοκρατίας και, υπό αυτή την έννοια, ο Κεμαλισμός στερείτο οποιουδήποτε ψήγματος αλυτρωτισμού ή επεκτατικών βλέψεων. Το Κεμαλικό Δόγμα υποστήριζε τη διατήρηση του status quo που δημιούργησε η Συνθήκη της Λωζάννης, καθώς και κάθε προσπάθεια σταθεροποίησης της εδαφικής και πολιτικής υπόστασης της Τουρκίας στο πλαίσιο της ιστορικής αυτής συνθήκης. Παρόλα αυτά, η γεωγραφική οριοθέτηση του έθνους εντός των συνόρων του κράτους συνυπήρχε με μια πολιτισμική οριοθέτηση που τα ξεπερνούσε. Η συγκεκριμένη διάσταση εμπεριείχε μια πτυχή οικουμενικότητας που – προϊόντος του χρόνου– καλλιεργούσε προσδοκίες για παντουρκική ενότητα και υφέρπουσες διεκδικήσεις (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 66-68).

Αυτή η διαμάχη μεταξύ πολιτισμικού εθνικισμού και κεμαλικής γεωγραφίας την περίοδο του Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ) κατέληξε στην υποταγή του πρώτου στη δεύτερη. Ο Κεμαλισμός αδρανοποίησε σε πολύ μεγάλο βαθμό τις αυτοκρατορικές τάσεις του εθνικισμού· χωρίς, ωστόσο, να τον εξουδετερώσει. Έτσι, όταν το ΑΚΡ ανήλθε στην εξουσία ενεργοποίησε εκ νέου τις κεντρομόλες δυνάμεις του εθνικισμού, διευρύνοντας το γεωγραφικό του πλαίσιο μέσω της ισλαμικής ρητορικής και της αναβίωσης ενός οθωμανικού παρελθόντος. Το νέο γεωπολιτικό όραμα του ΑΚΡ εμπλούτισε τους υλικούς όρους της γεωγραφίας με έννοιες όπως η ισλαμική και οθωμανική ταυτότητα. Υπό το πρίσμα αυτό, η νέα αποστολή της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου γεωπολιτικού χώρου, όπου η ίδια θα είναι ο εγγυητής της σταθερότητας και

της ειρήνης και ο οποίος θα εκτείνεται από τα Βαλκάνια μέχρι τη Μέση Ανατολή και από την Ανατολική Μεσόγειο μέχρι την Κεντρική Ασία (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 68-70).

3.4 Το «Στρατηγικό Βάθος»

Ακολουθώντας την παραπάνω στρατηγική κατεύθυνση από το 2003, ο Ερντογάν άρχισε σταδιακά να αποκλίνει από το δυτικο-κεντρικό μοντέλο εξωτερικής πολιτικής του Ατατούρκ και να υιοθετεί μια ακτιβιστική και νεοϊμπεριαλιστική εξωτερική πολιτική – γνωστή με την επωνυμία «Στρατηγικό Βάθος». Σύμφωνα με τον εμπνευστή του συγκεκριμένου οράματος, αρχικά σύμβουλο του Ερντογάν και μετέπειτα υπουργό Εξωτερικών και πρωθυπουργό της χώρας, Αχμέτ Νταβούτογλου, η Τουρκία έχει πολλαπλές περιφερειακές ταυτότητες που δεν μπορούν να περιοριστούν σε έναν ενιαίο και ενοποιημένο χαρακτήρα. Προς τούτο, πρέπει να ακολουθήσει μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική που να συμπληρώνει αυτές τις πολλαπλές ταυτότητες (Cagartay 2021, 73).

Σύμφωνα με τον Νταβούτογλου ο κόσμος αποτελείται από γεωστρατηγικές ζώνες, εκ των οποίων τρεις είναι θεμελιώδους σημασίας για την τουρκική εξωτερική πολιτική: οι κοντινές χερσαίες (Βαλκάνια, Μέση Ανατολή), οι κοντινές θαλάσσιες (Μαύρη Θάλασσα, Αδριατική, Ανατολική Μεσόγειος, Ερυθρά Θάλασσα, Περσικός Κόλπος, Κασπία) και οι κοντινές ηπειρωτικές (Ευρώπη, Βόρεια Αφρική, Νότια-Κεντρική-Ανατολική Ασία). Η Τουρκία πρέπει να διευρύνει σταδιακά τις περιφερειακές περιοχές επιρροής της στις παραπάνω ζώνες, προκειμένου να ενισχύσει την παγκόσμια θέση της. Ο πρωταρχικός προσανατολισμός της πρέπει να στρέφεται προς τις εγγύτερες χερσαίες ζώνες που την περιβάλλουν (Cagartay 2021, 73-74).

Ενώ το «Στρατηγικό Βάθος» συνεπαγόταν ένα μακροπρόθεσμο όραμα, η άλλη δίδυμη αρχή του Νταβούτογλου, που αποκλήθηκε «Μηδενικά Προβλήματα με τους Γείτονες», υπήρξε άμεσα ελκυστική στην Τουρκία. Σύμφωνα με την τελευταία, για να μπορέσει η Τουρκία να γίνει μεγάλη δύναμη είναι σημαντικό να καλλιεργήσει καλές σχέσεις γειτονίας με τα όμορα κράτη· όχι μόνο με τα μουσουλμανικής πλειοψηφίας όπως το Ιράν και τη Συρία, αλλά και με εκείνα στα οποία κυριαρχεί το χριστιανικό στοιχείο όπως η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Αρμενία. Στο πλαίσιο αυτό, την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, ο Ερντογάν ενίσχυσε τους δεσμούς της χώρας του με τους μουσουλμάνους γείτονές της, ιδίως με τη Συρία και το Ιράν, ενώ επιχείρησε να ενοποιήσει την Κύπρο και να προσεγγίσει την Αρμενία –προσπάθειες που αμφότερες, ωστόσο, απέτυχαν (Cagartay 2021, 74-75).

3.5 Οικοδομώντας την ήπια ισχύ

Η ευόδωση του νέου οράματος που ευαγγελιζόταν η τουρκική ηγεσία υπό το ΑΚΡ και τους Ισλαμιστές, για ανάκτηση του περιφερειακού ηγετικού ρόλου που είχε απωλέσει η Τουρκία στη Μέση Ανατολή μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μπορούσε να επιτευχθεί όχι μέσω επίδειξης στρατιωτικής ισχύος (hard power) αλλά με την προβολή ήπιας ισχύος (soft power). Ο όρος «ήπια ισχύς» αναφέρεται στην ικανότητα μιας χώρας να επηρεάζει τη συμπεριφορά κάποιου άλλου κράτους και να πετυχαίνει τα επιθυμητά αποτελέσματα μέσω της έλξης και της πειθούς. Πηγές της ήπιας ισχύος μπορεί να είναι παράγοντες όπως οι θεσμοί, οι ιδέες, οι αξίες, η κουλτούρα, ο πολιτισμός και η διπλωματία (Nye Jr. 2009).

Στη δεκαετία του 1990 η περιφερειακή πολιτική της Τουρκίας βασιζόταν κυρίως σε στρατιωτικά μέσα, ενώ η διπλωματία κατείχε περιορισμένο ρόλο. Κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου η Άγκυρα ξεκίνησε μια από τις μεγαλύτερες στρατιωτικές επιχειρήσεις στην ιστορία της εναντίον των βάσεων του Εργατικού Κόμματος του Κουρδιστάν (PKK) στο βόρειο Ιράκ, έφτασε κοντά σε πόλεμο με την Ελλάδα (κρίση των Ιμίων) και τη Συρία, ενώ απείλησε με στρατιωτική δράση την Κύπρο και το Ιράν. Η άνοδος, ωστόσο, του ΑΚΡ το 2002 έφερε μια νέα εποχή στην εξωτερική πολιτική της Τουρκίας (ToI και Baskan 2018). Το σημαντικότερο στοιχείο στην δυναμική είσοδο της τουρκικής ήπιας ισχύος οφειλόταν στη θεαματική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των Τούρκων πολιτών κατά την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα. Σταδιακά η Τουρκία μετατράπηκε σε μια κοινωνία με πλειοψηφούσα μεσαία τάξη, γεγονός που επέτρεψε τον χαρακτηρισμό της από την CIA –για πρώτη φορά στην ιστορία της– ως ανεπτυγμένης κοινωνίας (Cagartay 2021, 92).

Ως εκ τούτου, τη δεκαετία του 2000 η Τουρκία ανέπτυξε στενούς πολιτικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς δεσμούς με όλες σχεδόν τις χώρες της Μέσης Ανατολής, θέτοντας παράλληλα τα πρώτα θεμέλια για να γίνει περιφερειακός ηγεμόνας. Χάρη στην άνοδο ενός κόμματος με ισλαμικές ρίζες, η μακροχρόνια ιστορική εχθρότητα μεταξύ Τούρκων και Αράβων είχε παραχωρήσει σταδιακά τη θέση της σε μια πολιτιστική προσέγγιση. Η εικόνα της Τουρκίας στον αραβικό κόσμο ως δυτικού προτεκτοράτου, που απαρνήθηκε την ισλαμική κληρονομιά της, άρχισε να εξασθενεί. Καθώς οι Τούρκοι ανακάλυπταν εκ νέου το οθωμανικό παρελθόν τους υπό το ΑΚΡ, η εικόνα των Αράβων ως «προδοτών που μαχαίρωσαν τους Τούρκους πίσωπλάτα» κατά τη διάρκεια του Α΄ ΠΠ, όταν συμμαχίσαν με τους Βρετανούς εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άρχισε, επίσης,

να αλλάξει. Συνακόλουθα, οι εκκλήσεις για περισσότερη εμπλοκή της Τουρκίας στα πρώην οθωμανικά εδάφη έγιναν συχνότερες και επιτακτικότερες (ToI και Baskan 2018).

Η νέα Τουρκία υπό το ΑΚΡ αποτελούσε κράτος-πρότυπο ως ένα μουσουλμανικό έθνος που ήταν δημοκρατικό, κοσμικό, ενσωματωμένο στην παγκόσμια οικονομία και βασικό μέλος σημαντικών δυτικών θεσμών, όπως το ΝΑΤΟ. Το εμπόριο και ο εξαγωγικός τομέας έγιναν σημαντικοί πυλώνες της νέας περιφερειακής πολιτικής της Τουρκίας. Τα τουρκικά προϊόντα, από μεγάλα φορτηγά έως κονσέρβες τομάτας, διακινούνταν σε όλη τη Μέση Ανατολή, ενώ οι τουρκικές σαπουνόπερες κατέκλυζαν τους τηλεοπτικούς δέκτες, αποφέροντας στην Τουρκία περίπου 350 εκατ. δολάρια ετησίως. Σημαντική ήταν και η άσκηση της ήπιας ισχύος μέσω του τομέα των υπηρεσιών, με προεξέχουσα περίπτωση τη ναυαρχίδα των αερομεταφορών της χώρας, τις Τουρκικές Αερογραμμές (Turkish Airlines), οι οποίες συνέβαλαν στην εξάπλωση των «πολιτικών φτερών» της Άγκυρας σε ολόκληρο τον κόσμο (Cagartay 2021, 92). Περαιτέρω, οι νέες ελίτ της χώρας συνοδεύονταν από εκατοντάδες επιχειρηματίες στις επίσημες επισκέψεις τους. Η Τουρκία δραστηριοποιήθηκε στη διπλωματία σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή και διαδραμάτισε βασικό ρόλο στους περιφερειακούς θεσμούς. Επίσης, μεσολάβησε μεταξύ διαφορετικών παλαιστινιακών φατριών και μεταξύ Συρίας και Ισραήλ, Αφγανιστάν και Πακιστάν, Ιράν και Δύσης. Η Τουρκία επιτέλεσε, τέλος, ενεργό ρόλο στη σύγκρουση του Λιβάνου, μεσολαβώντας μεταξύ των διαφορετικών μερών και συνεισφέροντας με στρατεύματα στην UNIFIL II (ToI και Baskan 2018).

Η Μέση Ανατολή, από την άλλη, καλωσόρισε την ανάμειξη της Τουρκίας στην περιοχή. Σε μια εποχή αυξανόμενης λαϊκής απογοήτευσης από τις στάσιμες οικονομίες των χωρών και την έλλειψη πολιτικών ελευθεριών, οι λαοί της περιοχής είδαν την Τουρκία ως μια ιστορία επιτυχίας. Σε μια δημοσκόπηση του ιδρύματος Brookings το 2011, οι Αιγύπτιοι δήλωσαν ότι επιθυμούσαν η χώρα τους να μοιάζει περισσότερο με την Τουρκία απ' ό,τι με οποιοδήποτε άλλο έθνος –αραβικό ή μη. (Cagartay 2021, 93). Η άνοδος του πολιτικού Ισλάμ στην περιοχή παρείχε στην Τουρκία ένα χρήσιμο δίκτυο προς εκμετάλλευση. Η ηγεσία του ΑΚΡ αξιοποίησε τους δεσμούς της με τους Ισλαμιστές σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή, οι ρίζες των οποίων χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1950, για να ενισχύσει περαιτέρω την ήπια ισχύ της. Η Τουρκία έγινε δημοφιλής προορισμός για τους Ισλαμιστές, ιδιαίτερα τη Μουσουλμανική Αδελφότητα, για τη διεξαγωγή διεθνών διασκέψεων και τη συμμετοχή σε συζητήσεις σχετικά με το μέλλον του πολιτικού Ισλάμ. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι αραβικές εξεγέρσεις που έδωσαν την ευκαιρία στους Αδελφούς

Μουσουλμάνους και τους συνεργάτες τους να διαδραματίσουν κρίσιμο ρόλο στην Αίγυπτο, την Τυνησία και τη Λιβύη χαιρετίστηκαν εγκάρδια από την Τουρκία. Ο Νταβούτογλου αποκάλυψε τις εξεγέρσεις «Τουρκική Άνοιξη», ελπίζοντας ότι θα σαρώσουν τις πολιτιστικά αλλοτριωμένες πολιτικές ελίτ στην περιοχή και θα φέρουν τους Ισλαμιστές στην εξουσία. Τις πρώτες ημέρες των εξεγέρσεων πολλοί πίστεψαν ότι η Τουρκία όδευε ολοταχώς προς την περιφερειακή ηγεμονία (Το1 και Baskan 2018).

Οι φιλόδοξες, όμως, τουρκικές προθέσεις για αναβίωση του μεγαλείου της οθωμανικής εποχής απαιτούσαν και μια αλλαγή στη στρατηγική κουλτούρα. Το επόμενο κεφάλαιο εξετάζει ακριβώς αυτή την αλλαγή στρατηγικής της Τουρκίας, που επήλθε ως απόρροια της προσπάθειάς της να πραγματώσει το νέο γεωπολιτικό της όραμα, ρέποντας προς τον αναθεωρητισμό και τη χρήση σκληρής ισχύος· προσπάθεια που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη.

Εικόνα 2: Ο χάρτης της «Γαλάζιας Πατρίδας»

(Πηγή: <https://twitter.com/turkdegs/status/1341765970533249025>)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΥ

4.1 Το Σύνδρομο των Σεβρών

Η Συνθήκη των Σεβρών ήταν η κορύφωση μιας σειράς συμφωνιών μεταξύ των νικητριών δυνάμεων που επικράτησαν στον Α΄ ΠΠ και της ηττημένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η υπογραφή της συνθήκης την 10^η Αυγούστου 1920 αποτέλεσε μια καταστροφική εξέλιξη για την αυτοκρατορία, καθότι τη συρρίκωνε εδαφικά κατά τα 2/3 σε σχέση με τα προηγούμενα εδάφη της. Ειδικότερα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρούσε μόνο ένα μικρό κομμάτι της ευρωπαϊκής ηπείρου, συμπεριλαμβανομένης της Κωνσταντινούπολης, και ένα σημαντικά περιορισμένο μέρος της ασιατικής ενδοχώρας. Επιπλέον, η συνθήκη προνοούσε για τη δημιουργία ενός αρμενικού κράτους στα ανατολικά, έθετε τη Συρία και το Λίβανο υπό γαλλική εντολή, την Παλαιστίνη, την Υπεριορδανία και το Ιράκ υπό βρετανική εντολή, τη νοτιοδυτική Μικρά Ασία στην ιταλική σφαίρα επιρροής και, τέλος, υποσχόταν αυτονομία στο Κουρδιστάν (Τζιάρρας 2020, 81).

Παρά το γεγονός ότι αργότερα ο Ατατούρκ νίκησε τους Συμμάχους και υπέγραψε μαζί τους τη Συνθήκη της Λωζάννης, με αποτέλεσμα η Συνθήκη των Σεβρών να αντικατασταθεί και ουδέποτε να εφαρμοστεί στην πράξη, εντούτοις τραυμάτισε βαριά το τουρκικό έθνος. Η διατήρηση του μύθου της μοχθηρής κληρονομιάς των ευρωπαϊκών μηχανορραφιών εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενισχύθηκε από το εκπαιδευτικό σύστημα και εμποτίστηκε στην πολιτική κουλτούρα. Γενιές Τούρκων μαθητών διδάσκονταν καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα για τον τρόπο που οι ευρωπαϊκές δυνάμεις προσπάθησαν να διαμελίσουν και να κατακτήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά τον Α΄ ΠΠ (Çagartay 2021, 71). Περαιτέρω, αυτή η εμμονή είχε σοβαρό αντίκτυπο στην ασκούμενη εξωτερική πολιτική της Τουρκικής Δημοκρατίας. Αναπτύχθηκε μια έντονα θετική προδιάθεση υπέρ της διατήρησης του status quo και μια ισχυρή αποστροφή προς πάσης φύσεως εμπλοκές της χώρας στο εξωτερικό. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα τόσο των θλιβερών αναμνήσεων από τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που προέβλεπε η Συνθήκη των Σεβρών, όσο και του ρόλου που διαδραμάτισαν οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις σε αυτόν (Τζιάρρας 2020, 82).

Το αποτέλεσμα ήταν η ανάπτυξη του φαινομένου που ονομάστηκε «Σύνδρομο των Σεβρών» και αφορά στην αντίληψη που κατατρέχει τους Τούρκους ότι τα ευρωπαϊκά έθνη

και η Δύση γενικότερα αποβλέπουν στον κατακερματισμό της χώρας τους μέσω διαμεσολαβήσεων, στα πρότυπα των ευρωπαϊκών πολιτικών ισχύος του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Από τη μυθοπλασία δεν εξαιρούνται ούτε οι ΗΠΑ –παρότι δεν διαδραμάτισαν βασικό ρόλο στην κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας–, κυρίως εξαιτίας της διακήρυξης των Δεκατεσσάρων Σημείων του προέδρου Γουίλσον, το 1918, που περιείχε αναφορές στο δικαίωμα για αυτοδιάθεση των μη τουρκικών εθνών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: ένας σαφής υπαινιγμός υπέρ της ανεξαρτησίας των Κούρδων (Cagartay 2021, 72).

4.2 Το Σύνδρομο της Λωζάννης

Το Σύνδρομο των Σεβρών ενσωματώθηκε σταδιακά στην τουρκική κοινωνία και πολιτική και είχε τεράστιο αντίκτυπο στη διαμόρφωση της τουρκικής στρατηγικής κουλτούρας και εθνικής ψυχосύνθεσης. Κατ' επέκταση επηρέασε τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της τουρκικής εθνικής ταυτότητας, τις αντιλήψεις των ηγετών και τις αποφάσεις τους για την εθνική ασφάλεια και την εξωτερική πολιτική (Τζιάρρας 2020, 83). Εντούτοις, εξηγεί μόνο εν μέρει τη συμπεριφορά της Τουρκίας στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα πρέπει να ληφθούν υπόψιν οι εξελίξεις που συνέβησαν πριν από την υπογραφή της συνθήκης, με κυριότερη εξ αυτών την υιοθέτηση του λεγόμενου «Εθνικού Συμβολαίου» (Misak-i Milli) –ή, αλλιώς, «Εθνικού Όρκου»–, από το τελευταίο Οθωμανικό Κοινοβούλιο τον Ιανουάριο του 1920.

Το συγκεκριμένο κείμενο, που ήταν παράγωγο του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος της εποχής με ηγέτη τον Μουσταφά Κεμάλ, προνοούσε για το αδιαίρετο της Τουρκίας και την αντίσταση κατά της ξένης κατοχής, ενώ προέβλεπε την ύπαρξη ισλαμικού χαλιφάτου και σουλτανάτου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη (Τζιάρρας 2020, 84, 88). Τελικά, στην επακόλουθη Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας, μεταξύ άλλων, καταργήθηκε το σουλτανάτο και λίγο αργότερα, τον Ιούλιο του 1923, η Συνθήκη της Λωζάννης αντικατέστησε τη Συνθήκη των Σεβρών. Το σημαντικότερο γεγονός, ωστόσο, ήταν ότι στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση αντιπαρατέθηκαν δύο διαφορετικές ομάδες που η καθεμιά αποτέλεσε τον πυρήνα των δύο κεντρικών ιδεολογιών, που διέπουν έκτοτε την κεντρική πολιτική σκηνή της Τουρκίας. Η πρώτη ομάδα αποτέλεσε τον προάγγελο του μετέπειτα (κεμαλικού) Ρεπουμπλικανικού Κόμματος (CHP) και υποστήριζε τον Μουσταφά Κεμάλ και τις ιδέες του, ενώ η δεύτερη

εναντιώθηκε σε αυτές και στην κατάργηση του χαλιφάτου, αποτελώντας ουσιαστικά τον πρόδρομο του σημερινού ΑΚΡ (Τζιάρρας 2020, 85).

Υπό το πρίσμα των δύο αντίπαλων ιδεολογιών, η Συνθήκη της Λωζάννης έγινε αντιληπτή είτε ως νίκη των Τούρκων εθνικιστών που κατάφεραν να αντιστρέψουν τα καταστροφικά αποτελέσματα της Συνθήκης των Σεβρών, είτε ως αποτυχία γιατί δεν ευδοχώθηκαν οι αρχικοί στόχοι του Εθνικού Συμβολαίου. Για τους μεν Κεμαλιστές (πρώτη ομάδα) η συνθήκη αποτελούσε έναν άθλο και μια διπλωματική νίκη τεραστίων διαστάσεων, για τους δε συντηρητικούς υποστηρικτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δεύτερη ομάδα), που απώλεσαν το χαλιφάτο, ήταν ένα όνειδος. Αυτός ο δυισμός υποδεικνύει δυο διακριτά παραδείγματα στρατηγικής κουλτούρας: της ρεπουμπλικανικής-κεμαλικής και της ιμπεριαλιστικής-οθωμανικής. Ανάλογα, λοιπόν, με το ποιο παράδειγμα στρατηγικής κουλτούρας υπερισχύει κάθε φορά, επικρατεί, αντίστοιχα, και το ανάλογο σύνδρομο (Τζιάρρας 2020, 89-91). Η επικράτηση της ρεπουμπλικανικής-κεμαλικής στρατηγικής κουλτούρας ευνοεί τις ανασφάλειες του Συνδρόμου των Σεβρών και γεννά μια εξωτερική πολιτική υποστηρικτική του status quo, ενώ όταν κυριαρχεί η ιμπεριαλιστική-οθωμανική κουλτούρα επανέρχονται στην επιφάνεια οι αναθεωρητικές βλέψεις του Συνδρόμου της Λωζάννης και η επιδίωξη για αλλαγή του status quo.

Το τελευταίο κατέστη αντιληπτό τη δεκαετία του 2000, μετά την άνοδο του ΑΚΡ στην εξουσία· αρχικά σε ρητορικό και θεωρητικό επίπεδο ενώ μετά το 2010 και στην πράξη. Τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα η Τουρκία υιοθέτησε μια στρατηγική αλλαγής καθεστώτος στη Συρία, εισβάλλοντας στη χώρα επανειλημμένως¹⁹ (τα έτη 2016, 2018 και 2019), ενίσχυσε τη στρατιωτική της παρουσία στο Ιράκ, προέβη σε στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Κούρδων στο βόρειο Ιράκ, ενεπλάκη με δυνάμεις και μέσα στο πλευρό της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στη Λιβύη και συνέβαλλε αποφασιστικά στη νίκη των Αζέρων στον δεύτερο πόλεμο του Ναγκόρνο-Καραμπάχ το 2020, μέσω της χρήσης των τουρκικής προέλευσης μη επανδρωμένων αεροχημάτων (UAV) τύπου Bayraktar. Η Τουρκία την ίδια περίοδο στρατιωτικοποίησε την εξωτερική της πολιτική, είτε διεξάγοντας υβριδικό πόλεμο είτε καταφεύγοντας σε πόλεμο δια αντιπροσώπων (proxy fighters) είτε ασκώντας πειθαναγκασμό σε χώρες που αντιστέκονται στις επιδιώξεις της (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 10, 12).

---

¹⁹ Βλ. παρακάτω, Κεφάλαιο 6, σ. 60-61.

Κοντολογίς, στη ρεπουμπλικανική-κεμαλική στρατηγική κουλτούρα βασικός γνώμονας της εξωτερικής πολιτικής και της στρατηγικής εθνικής ασφάλειας ήταν τα αισθήματα ανασφάλειας, οι αντιλήψεις περί εξωτερικών/εσωτερικών απειλών και η ανάγκη ικανής εθνικής άμυνας. Η ιμπεριαλιστική-οθωμανική στρατηγική κουλτούρα, από την άλλη, ενσωματώνει προηγούμενες αντιλήψεις εθνικών απειλών ασφάλειας, αλλά παρουσιάζει επιπλέον δύο βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, διαχειρίζεται τις εθνικές ανασφάλειες με έναν πιο εξωστρεφή, διεκδικητικό και μη-φοβικό τρόπο και, δεύτερον, δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε ζητήματα άμυνας αλλά περιλαμβάνει την προβολή και άλλων ειδών ισχύος (στρατιωτικής, οικονομικής, ιδεολογικής κ.ά.). Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο στρατηγικών ιδεολογικών παραδόσεων της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής (Τζιάρρας 2019, 6).

Σημαντικό σημείο-σταθμός αυτής της νέας προσέγγισης απετέλεσε το αφήγημα του Τούρκου προέδρου και της κυβέρνησης ΑΚΡ για την αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάννης. Η εν λόγω συζήτηση ήρθε να επισκιάσει το Σύνδρομο των Σεβρών (ρεπουμπλικανική-κεμαλική στρατηγική κουλτούρα) και να το ενσωματώσει στο νέο παράδειγμα εξωτερικής πολιτικής, που πλέον εκφράζεται και ως «Σύνδρομο της Λωζάννης»· ήτοι η δυσαρέσκεια των τουρκικών πολιτικών ελίτ του ΑΚΡ με το υφιστάμενο status quo της ευρύτερης περιοχής και η επιθυμία τους για την αναθεώρησή του προς όφελος της Τουρκίας (Τζιάρρας 2019, 6).

4.3 Το Δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας»

Η κορύφωση της ιμπεριαλιστικής-οθωμανικής στρατηγικής βρήκε την απόλυτη έκφρασή της στο Δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας» (Mavi Vatan) (Βλ. Εικόνα 2). Το εν λόγω δόγμα είναι πνευματικό δημιούργημα δύο ριζοσπαστών ναυάρχων, του ευρασιανιστή και ακραιφνώς κεμαλικού Τζεμ Γκιουρντενίζ (Cem Gürdeniz), ο οποίος το συνέλαβε και επινόησε τον όρο το 2006, και του Τζιχάτ Γιαϊτζή (Cihat Yaycı), ο οποίος βοήθησε στην προώθησή του, αποτυπώνοντας την ιδέα της «Γαλάζιας Πατρίδας» σε σειρά χαρτών που παρουσίασε το 2011.

Κατά τον εμπνευστή του δόγματος, Τζεμ Γκιουρντενίζ, τα τρία μεγάλα γεωπολιτικά ζητήματα που σχετίζονται με το μέλλον της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα είναι οι υποθαλάσσιοι ενεργειακοί πόροι, το μέλλον του λεγόμενου «Κουρδιστάν» και το μέλλον της «Βόρειας» (κατεχόμενης) Κύπρου. Στο πλαίσιο αυτό, η «Γαλάζια Πατρίδα» αποτελεί το ναυτικό δόγμα

της Τουρκίας και υποδεικνύει ότι η Τουρκία μετατρέπεται σταδιακά σε ναυτική δύναμη. Όπως άλλωστε μαρτυρά η ιστορία, όλα τα ηγεμονικά κράτη του παρελθόντος ήταν ναυτικές δυνάμεις με αυτοκρατορική κληρονομιά (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιαπωνία κ.λπ.) (Hürriyet Daily News 2019). Το δόγμα έχει ουσιαστικά δύο πυλώνες. Ο πρώτος έχει σκοπό να υποδείξει τις τουρκικές περιοχές θαλάσσιας δικαιοδοσίας υπό εθνική κυριαρχία, όπως τα χωρικά ύδατα, η υφαλοκρηπίδα και η Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη (ΑΟΖ). Ο δεύτερος στοχεύει να δημιουργήσει μια θαλάσσια κοσμοθεωρία για την Τουρκία (Αθανασόπουλος 2020).

Σύμφωνα με αυτή τη νέα κοσμοθεωρία, το όραμα της «Γαλάζιας Πατρίδας» είναι διηπειρωτικό –αν όχι παγκόσμιο– και στον πυρήνα του βρίσκεται η διαπεριφερειακή προσπάθεια της Τουρκίας για στρατηγική αυτονομία. Η ιστορική θεμελίωση του δόγματος βασίζεται στην άποψη ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέρρευσε επειδή απώλεσε τη ναυτική της ισχύ και για να επανακτήσει τη θέση της στη διεθνή αρένα πρέπει να αποκτήσει τις δυνατότητες που προσφέρει το ναυτικό ανοικτής θαλάσσης. Ενώ η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων είναι ένα μέρος μόνο του σχεδίου του δόγματος, ο έλεγχος των ανατολικών θαλάσσιων οδών διαμετακόμισης προς την Ευρώπη αποτελεί τον απώτερο και σημαντικότερο στόχο. Υπόβαθρο της ιδέας της «Γαλάζιας Πατρίδας» αποτελεί η ανάγκη της Τουρκίας να κυριαρχήσει στην ανατολική Μεσόγειο, προκειμένου να ανακτήσει την εμπορική και θαλάσσια ισχύ που κατείχαν κάποτε οι Οθωμανοί. Εάν η Τουρκία πετύχει αυτό το μαξιμαλιστικό σχέδιο, τότε θα μπορεί να ελέγχει τις θαλάσσιες οδούς από τη Μαύρη Θάλασσα και το Σουέζ μέχρι την Κεντρική Μεσόγειο, εκπληρώνοντας τη φιλοδοξία της να γίνει ένας γεωστρατηγικός και γεωοικονομικός κόμβος, που θα συνδέει την Ασία, την Ευρώπη και την Αφρική (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 19, 31).

Περαιτέρω, το στρατηγικό όραμα της «Γαλάζιας Πατρίδας» βασίζεται σε μια εγγενώς μιλιταριστική λογική, που καθιστά αναγκαία τη χρήση ή την απειλή χρήσης βίας. Αυτή η στρατιωτικοποίηση καθίσταται εμφανής στη διπλωματική κατηγοριοποίηση των παράκτιων κρατών σε τρεις ομάδες: σε συμμάχους, δομικούς αντιπάλους και περιστασιακούς αντιπάλους. Τοποθετώντας τη «Γαλάζια Πατρίδα» στο επίκεντρο της τουρκικής αναζήτησης για στρατηγική αυτονομία, γίνεται αντιληπτό το γιατί η Άγκυρα παραμένει αδιάλλακτα προκλητική και επιθετική στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ επιδεικνύει ευελιξία σε άλλα διπλωματικά μέτωπα, έναντι χωρών όπως τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα (ΗΑΕ), η Σαουδική Αραβία, η Αίγυπτος και το Ισραήλ, τις οποίες

κατατάσσει στην κατηγορία των περιστασιακών αντιπάλων.²⁰ Σε αντιδιαστολή, η Τουρκία θεωρεί τόσο την Ελλάδα όσο και την Κυπριακή Δημοκρατία δομικούς αντιπάλους, οι οποίοι εμποδίζουν την ολοκλήρωση του οράματος της «Γαλάζιας Πατρίδας» μέσω των χωρικών υδάτων και ΑΟΖ τους (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 19, 31).

Για την προώθηση των θαλάσσιων διεκδικήσεων της Άγκυρας η ναυτική διάσταση της ισχύος αποτελεί πλέον τον ακρογωνιαίο λίθο της τουρκικής στρατηγικής. Για τον σκοπό αυτό, το τουρκικό πολεμικό ναυτικό επεκτείνεται και εκσυγχρονίζεται με ταχείς ρυθμούς. Έξι νέα υποβρύχια κλάσης Reis (μια έκδοση του γερμανικού Type 214) πρόκειται να ενταχθούν στον στόλο μέχρι το 2027. Η αναερόβια προώθησή τους (AIP) τους εξασφαλίζει εβδομάδες βύθισης, μια συνθήκη ιδανική για τα επίμαχα σημεία της Ανατολικής Μεσογείου. Λίγο πριν την ολοκλήρωσή του βρίσκεται το πρώτο ελικοπτεροφόρο τουρκικής κατασκευής «TCG Anadolu», με δυνατότητες υποστήριξης αεροσκαφών κάθετης απογείωσης, καθώς και φιλοξενίας UAV. Με μικρότερη πρόοδο προχωράει, επίσης, το σχέδιο για ναυπήγηση φρεγατών 7.000 τόνων αντιαεροπορικής άμυνας περιοχής (το περίφημο πρότζεκτ TF-2000). Τέλος, σε εξέλιξη βρίσκεται πρόγραμμα ναυπήγησης τεσσάρων φρεγατών, με τη φρεγάτα «Istanbul» να έχει ήδη καθελκυστεί, ενώ ο Ερντογάν έχει υποσχεθεί και τη ναυπήγηση αεροπλανοφόρου. Είναι σημαντικό ότι το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της Τουρκίας υποστηρίζεται από την εγχώρια αμυντική βιομηχανία και προφανώς στοχεύει στη μετατροπή του στόλου της σε ένα πλήρως εξοπλισμένο ναυτικό ανοικτής θαλάσσης, ικανό να προβάλλει ισχύ πέρα από την επικράτειά του (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 22, Κωστίδης 2022α, Νέδος 2019).

Στην ανοικτή θάλασσα το ναυτικό της Τουρκίας δεν αναπτύσσεται μονοδιάστατα. Οι Τούρκοι αγοράζουν πλωτά γεωτρύπανα και ερευνητικά σκάφη και ναυπηγούν πλοία με αυξημένες επιχειρησιακές δυνατότητες. Έχουν ναυπηγήσει ακόμα και πλοίο το οποίο χρησιμοποιείται ως πλατφόρμα δοκιμών οπλικών και λοιπών συστημάτων, είδος πολυτελείας για οποιοδήποτε ναυτικό στον κόσμο, πλην του αμερικανικού, του ρωσικού και του κινεζικού. Αν και η οικονομική κρίση δημιουργεί σοβαρά προσκόμματα σε αυτό το τουρκικό σχέδιο, είναι ενδεικτικό των φιλοδοξιών της Άγκυρας ότι επιθυμεί να ναυπηγήσει

²⁰ Χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη τουρκική επιχείρηση εξομάλυνσης των σχέσεων με το σύνολο των κρατών της ευρύτερης περιοχής, με τα οποία τα προηγούμενα χρόνια η Άγκυρα έφθασε ακόμα και σε πλήρη διακοπή των διπλωματικών της σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται πρωτοβουλίες της Τουρκίας, όπως η συμφωνία για credit swap με τα ΗΑΕ, οι συναντήσεις του Ερντογάν με τον διάδοχο του θρόνου του Άμπου Ντάμι, Μοχάμεντ μπιν Ζαγέντ αλ Ναχαγιάν (MBZ), τα εντεινόμενα ανοίγματα της Άγκυρας προς το Ισραήλ, διά της υπόσχεσης άρσης της κάλυψης των στελεχών της Χαμάς και των Αδελφών Μουσουλμάνων ή, τέλος, τα ανοίγματα προς την Αίγυπτο και τη Σαουδική Αραβία (Νέδος 2022στ).

έως και οκτώ πλοία αυτού του τύπου (Νέδος 2019). Επιπλέον, η Τουρκία σχεδιάζει να ενισχύσει τον στόλο της με δεκάδες οπλισμένα μη επανδρωμένα σκάφη. Η Άγκυρα, τέλος, επεξεργάζεται συστήματα τα οποία θα μπορούν να κατευθύνουν, ταυτόχρονα, τα UAV της Τουρκίας μαζί με τα οπλισμένα μη επανδρωμένα σκάφη, σε συντονισμό από τις δυνάμεις του Ναυτικού και της Αεροπορίας (Κωστίδης 2022α).

Το τουρκικό πολεμικό ναυτικό χρησιμοποιεί τακτικές άρνησης περιοχής (area denial) για να νομιμοποιήσει τον έλεγχο του στην περιοχή της «Γαλάζιας Πατρίδας». Αυτή η σύγχρονη «διπλωματία των κανονιοφόρων» χρησιμοποιείται από την Άγκυρα για να διαταράσσει δραστηριότητες άλλων κρατών μέσω της δύναμής της, η οποία συνιστά βασικό στοιχείο μιας (σιωπηρής) ιδιοκτησίας. Τον Νοέμβριο του 2008, σκάφη του τουρκικού πολεμικού ναυτικού παρενόχλησαν πλοία που είχαν συμβληθεί από την Κύπρο για τη διεξαγωγή ερευνών υδρογονανθράκων, ακριβώς στα νότια του νησιού. Μετά από πολλαπλές εξορμήσεις τουρκικών ερευνητικών σκαφών στην κυπριακή ΑΟΖ, τον Φεβρουάριο του 2018 τουρκικά πολεμικά πλοία απείλησαν να βυθίσουν ερευνητικό σκάφος που είχε συμβληθεί από την ιταλική πετρελαϊκή εταιρεία Eni εντός της κυπριακής ΑΟΖ, με το σκάφος να αναγκάζεται να κάνει ελιγμούς την τελευταία στιγμή για να αποφύγει τη σύγκρουση. Τον Ιανουάριο του 2019, το τουρκικό ερευνητικό πλοίο Barbaros, συνοδευόμενο από φρεγάτα, εισήλθε και πάλι στην κυπριακή ΑΟΖ. Έναν μήνα αργότερα, η Τουρκία ξεκίνησε τη μεγαλύτερη ναυτική άσκηση που έχει πραγματοποιήσει μέχρι σήμερα, που την ονόμασε «Γαλάζια Πατρίδα». Στην άσκηση έλαβαν μέρος πάνω από 100 πλοία με τη συμμετοχή της τουρκικής Πολεμικής Αεροπορίας και του τουρκικού στρατού, που κάλυψαν το σύνολο των διεκδικούμενων από την Τουρκία θαλάσσιων ζωνών, από τη Μαύρη Θάλασσα έως την Ανατολική Μεσόγειο. Το 2020, τα τουρκικά ερευνητικά πλοία «Ορούτς Ρέις» και «Μπαρμπαρός» παραβίασαν δύο φορές την κυπριακή ΑΟΖ και τη διεκδικούμενη ΑΟΖ της Ελλάδας στην Ανατολική Μεσόγειο, θέτοντας το ελληνικό και το τουρκικό ναυτικό σε κατάσταση συναγερμού, μετά από σύγκρουση τουρκικής και ελληνικής φρεγάτας τον Αύγουστο. Τον Οκτώβριο του 2021, ένα ερευνητικό σκάφος υπό μαλτέζικη σημαία, το Nautical Geo, παρενοχλήθηκε και απειλήθηκε άμεσα από το τουρκικό πολεμικό ναυτικό, ενώ πραγματοποιούσε έρευνες εντός της κυπριακής ΑΟΖ (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 21, Hürriyet Daily News 2019).

Το Δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας» και η ομώνυμη στρατιωτική άσκηση κατέστησαν περισσότερο ξεκάθαρες τις στρατηγικές προθέσεις της Τουρκίας, καθώς φάνηκε ότι η Άγκυρα διεκδικεί έναν πιο παγκόσμιο ρόλο που απαιτεί την αύξηση της

ναυτικής ισχύος και παρουσίας (Τζιάρρας 2020, 114). Η Τουρκία μετασχηματίζεται σταδιακά σε θαλάσσιο κράτος, διαδραματίζοντας πολυδιάστατο ρόλο στην άμεση περιφέρειά της, καθώς και στην Ερυθρά και Αραβική Θάλασσα, στη Δυτική Μεσόγειο και στον Περσικό Κόλπο. Ο νέος ρόλος της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα της προσδίδει περισσότερο ευρασιατική παρά ατλαντική κατεύθυνση. Αυτό επιτάσσει την υιοθέτηση πιο ανεξάρτητων πολιτικών, διατηρώντας παράλληλα την ιδιότητα του μέλους του ΝΑΤΟ. Περαιτέρω, οι τουρκορωσικές σχέσεις θα αναπτύσσονται περισσότερο ενόσω τα συμφέροντα των δύο χωρών συμπίπτουν. Ο νέος γεωπολιτικός προσανατολισμός της Άγκυρας θα απαιτήσει, τέλος, στενότερη συνεργασία και με την Κίνα (Αθανασόπουλος 2020).

4.4 Το Μνημόνιο Τουρκίας – Λιβύης

Για να προσδώσει μια νομική χροιά στο Δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας», η Τουρκία υπέγραψε, στις 27 Νοεμβρίου του 2019, μια παράνομη συμφωνία με την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας (ΚΕΕ) της Λιβύης, για τη δημιουργία κοινών θαλάσσιων συνόρων. Σε κατάφωρη παραβίαση του Δικαίου της Θάλασσας, η συμφωνία προβλέπει ότι, ανεξαρτήτως μεγέθους, τα νησιά δεν δικαιούνται υφαλοκρηπίδα, γεγονός που σημαίνει ότι τα ελληνικά νησιά ανατολικά του 25^{ου} μεσημβρινού υπάγονται στη θαλάσσια δικαιοδοσία της Τουρκίας (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 20). Το τουρκολιβυκό Μνημόνιο, όπως έγινε ευρύτερα γνωστό, παραγνωρίζει τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας στην περιοχή, όπως και τον ρόλο της στην οριοθέτηση αυτών των θαλάσσιων ζωνών. Επιπλέον, καταπατά το δικαίωμα της Ελλάδας και της Αιγύπτου να διαπραγματευτούν την οριοθέτηση των μεταξύ τους ζωνών (Τζιάρρας 2020, 125).

Υποστηρικτική των ελληνικών θέσεων σχετικά με το ζήτημα ήταν η έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Τουρκία το 2021, σύμφωνα με την οποία η Άγκυρα *«αγνόησε τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας στην εν λόγω περιοχή, παραβίασε τα κυριαρχικά δικαιώματα τρίτων κρατών, δεν συμμορφώνεται με τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας, και δεν μπορεί να επιφέρει καμία νομική συνέπεια για τα τρίτα κράτη»* (Commission 2021). Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν οι δηλώσεις τόσο της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης όσο και του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών, ενώ ο ίδιος ο στρατάρχης Καλίφα Χαφτάρ, επικεφαλής του Εθνικού Λιβυκού Στρατού (LNA) –το αντίπαλον δέος της ΚΕΕ–, καταδίκασε τη συμφωνία θεωρώντας πως

απειλεί τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια και τη θαλάσσια ναυσιπλοΐα (Τζιάρρας 2020, 133-135). Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι με τη συμφωνία αυτή η Τουρκία κατάφερε να αντλήσει την πολυπόθητη νομιμοποίηση για τις θαλάσσιες διεκδικήσεις της, οι οποίες μέχρι τότε έβρισκαν έρεισμα μόνο στην τουρκοκυπριακή διοίκηση της κατεχόμενης Κύπρου. Την ίδια στιγμή το μνημόνιο περιπλέκει το σενάριο οριοθέτησης ΑΟΖ μεταξύ Ελλάδας, Κύπρου και Αιγύπτου, ενισχύει την επιρροή της Άγκυρας στην Τρίπολη, δυσχεραίνει τις αντίστοιχες σχέσεις Ελλάδας – Λιβύης και δημιουργεί προκλήσεις σε ενδεχόμενες μελλοντικές προθέσεις της Ελλάδας να διεξάγει έρευνες για υδρογονάνθρακες νοτίως της Κρήτης. Εγκαθιδρύει, τέλος, ένα νέο γεγονός ως δεδομένο που μπορεί μελλοντικά να χρησιμοποιηθεί από την Τουρκία στο πλαίσιο ενός δικαιοδοτικού οργάνου για μια συνολική διευθέτηση στην περιοχή (Τζιάρρας 2020, 130).

Χρησιμοποιώντας τη συμφωνία στο πλαίσιο του δόγματος της «Γαλάζιας Πατρίδας», η Τουρκία προβαίνει σε προβολή ισχύος όχι μόνο στο Αιγαίο ή στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά και σε ολόκληρη την Κεντρική Μεσόγειο. Με την ενίσχυση της τουρκολιβυκής στρατιωτικής συνεργασίας και την καταπάτηση της διεκδικούμενης από την Ελλάδα ΑΟΖ, η Τουρκία έδειξε ότι δεν φοβάται την αντιπαράθεση με όσους θα περιόριζαν τις θαλάσσιες φιλοδοξίες της. Ταυτόχρονα, η μόνιμη παρουσία της Τουρκίας στη Λιβύη της επιτρέπει την απρόσκοπτη πρόσβαση στο Σαχέλ· μια ακόμη περιοχή κρίσιμης σημασίας (Διακόπουλος και Στουρνάρας 2022, 20). Υπό το πρόσθετο πρόσχημα της παλαιότερης σύνδεσης της περιοχής με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Τουρκία στράφηκε στα κράτη του Σαχέλ και της Δυτικής Αφρικής, συμπεριλαμβανομένου του Τσαντ, του Νίγηρα, της Νιγηρίας, του Μάλι, της Μαυριτανίας και της Σενεγάλης. Στην προσπάθεια αυτή εντάσσεται το άνοιγμα των πρώτων τουρκικών πρεσβειών στις παραπάνω χώρες, καθώς και η προσφορά υποτροφιών σε φοιτητές των χωρών αυτών για σπουδές στην Τουρκία (Çagartay 2021, 302).

Εφαρμόζοντας αρχικά μια στρατηγική ήπιας ισχύος, η επιρροή της Τουρκίας στο ευρύτερο γεωπολιτικό της περιβάλλον ενισχύθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Προϊόντος του χρόνου, η στρατηγική της Άγκυρας εμπλουτίστηκε και με στοιχεία σκληρής ισχύος. Στα επόμενα δύο κεφάλαια, ο τουρκικός αναθεωρητισμός στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή αποκαλύπτεται σε όλη του την έκταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ-ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ – ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

5.1 Αιγαίο

Όταν το 2003 ο Ερντογάν ανήλθε στην εξουσία της Τουρκίας ως πρωθυπουργός, οι Έλληνες πολιτικοί εξέφρασαν μεγάλη ικανοποίηση. Πίστεψαν ότι ένας πολιτικός που έχει αμφισβητήσει την κληρονομιά του Ατατούρκ θα ήταν λιγότερο εθνικιστής και θα εγκαινίαζε μια νέα εποχή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι προσδοκίες αυτές φάνηκαν μάλιστα να ικανοποιούνται καθώς ο Ερντογάν αρχικά επιδίωξε καλές σχέσεις με την Ελλάδα, ελπίζοντας ότι η τελευταία δεν θα εμπόδιζε την πορεία ένταξης της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Μόλις, όμως, κατέστη φανερό ότι η ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν περισσότερο ευσεβής πόθος παρά ρεαλιστική πιθανότητα, η σημασία της Ελλάδας –και της Κύπρου– υποβαθμίστηκε ραγδαία στην αντίληψη της Τουρκίας (Cagartay 2021, 261, 263). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη στροφή της Άγκυρας προς τη Μέση Ανατολή μείωσαν περαιτέρω την έλξη που ασκούσε η Ευρώπη γενικότερα και η Ελλάδα ειδικότερα στους διπλωματικούς κύκλους της Άγκυρας, για ώσμωση των μεταξύ τους δεσμών. Έκτοτε οι σχέσεις μεταξύ των δύο ΝΑΤΟϊκών συμμάχων βρίθουν ταραχών και εντάσεων.

5.1.1 Μέτρα Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης (Μ.Ο.Ε) Ελλάδας – Τουρκίας

Οι διερευνητικές συνομιλίες, για παράδειγμα, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τερματίστηκαν μονομερώς (και χωρίς διαβούλευση με το τουρκικό υπουργείο Εξωτερικών) από τον Ερντογάν τον Μάρτιο του 2016, λόγω της κρίσης που προκλήθηκε από τη διαφυγή των Τούρκων αξιωματικών στην Ελλάδα, μετά το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου (Ακτάρ 2022). Η διαδικασία των εμπιστευτικών διερευνητικών επαφών είχε συμφωνηθεί ήδη από τον Μάρτιο του 2002, στο πλαίσιο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1999, και αποτελούν έκτοτε άτυπες συνομιλίες και όχι επίσημες διαπραγματεύσεις. Στόχος τους είναι να διερευνηθεί εάν και κατά πόσον υπάρχει κοινός τόπος και αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την έναρξη διαπραγματεύσεων που θα μπορούσαν να καταλήξουν σε συμφωνία, αναφορικά με την υφαλοκρηπίδα και την ΑΟΖ, στη βάση του Διεθνούς Δικαίου. Πάγια θέση της Ελλάδας, εφόσον καταστεί αδύνατη η εύρεση κοινού εδάφους στις διερευνητικές, η οποία συνάδει απολύτως με το Διεθνές Δίκαιο και έχει τεθεί και ως

κριτήριο στην ενταξιακή πορεία της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι η παραπομπή του ζητήματος στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (ΔΔΧ). Δεδομένου, όμως, ότι η Τουρκία δεν έχει αναγνωρίσει τη γενική υποχρεωτική δικαιοδοσία του Δικαστηρίου, απαιτείται ειδική συμφωνία (συνυποσχετικό) που θα αποτελέσει τη νομική βάση για τη δικαιοδοσία του ΔΔΧ (Newsroom 2021α).

Κατά τη διάρκεια των δύο περίπου δεκαετιών που έχουν μεσολαβήσει από την πρώτη συνάντηση, διεξήχθησαν 62 γύροι επαφών χωρίς σταθερή περιοδικότητα. Υπήρξαν χρονιές κατά τις οποίες έγιναν περισσότεροι από δέκα γύροι επαφών και άλλες που έγινε μόνον ένας, ενώ την πενταετία από το 2016 έως τον Ιανουάριο του 2021 δεν υπήρξε κανένας. Στις 23 Ιανουαρίου 2021 πραγματοποιήθηκε ο 61^{ος} γύρος στην Κωνσταντινούπολη, ύστερα από σχεδόν 5 χρόνια από τον προηγούμενο, και στις 16 Μαρτίου έλαβε χώρα στην Αθήνα ο 62^{ος}. Μέχρι στιγμής δεν έχει συντελεστεί η οποιαδήποτε πρόοδος, στη σκιά μάλιστα των συνεχιζόμενων τουρκικών προκλήσεων στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο (Newsroom 2021α).

5.1.2 Ισορροπίας ισχύος Ελλάδας – Τουρκίας

Περαιτέρω, η ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία έχει ανατραπεί προ πολλού, σε βάρος της πρώτης. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, κυρίως όμως η ραγδαία αλλαγή των συσχετισμών ανάμεσα στις δύο πλευρές του Αιγαίου, οδήγησε τα τελευταία 25 χρόνια στην ανατροπή του «επτά προς δέκα», της αναλογίας δηλαδή ενίσχυσης κάθε χώρας με αμερικανικό εξοπλισμό. Ειδικά μετά το 2009, η σχέση αυτή επιδεινώθηκε για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, λόγω της διακοπής οποιασδήποτε εξοπλιστικής δαπάνης ως αποτέλεσμα της πολυετούς δημοσιονομικής προσαρμογής της Ελλάδας. Και, δεύτερον, διότι η Τουρκία άρχισε να επενδύει σημαντικά κονδύλια από το «οικονομικό θαύμα» της περιόδου 2003-2013 στην ανάπτυξη εγχώριας αμυντικής βιομηχανίας²¹ (Νέδος 2022ε). Η Ελλάδα εισάγει σχεδόν το σύνολο των οπλικών της συστημάτων, τη στιγμή που η Τουρκία κατασκευάζει με δική της τεχνογνωσία περίπου το 65% των εξοπλισμών της και μάλιστα με μια αρκετά μεγάλη και εξαγωγίμη «γκάμα». Στα δέκα χρόνια στασιμότητας και οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, η Τουρκία έχει κάνει ένα πραγματικό άλμα, εντάσσοντας στις τουρκικές ένοπλες δυνάμεις (ΤΕΔ) μονάδες προστιθέμενης αξίας, οι οποίες περιλαμβάνουν και εγχώρια κατασκευής UAV (Νέδος 2019).

²¹ Βλ. παραπάνω, σ. 33-34.

5.1.3 Η κρίση του Έβρου

Πέρα από την εξοπλιστική φρενίτιδα, η τουρκική ηγεσία επενδύει στις νέες μορφές πολέμου. Τα όσα διαδραματίστηκαν στα χερσαία σύνορα της Ελλάδας στο πλαίσιο μιας ασύμμετρης, υβριδικού τύπου πρόκλησης από την Τουρκία, στα τέλη Φεβρουαρίου 2020, συναινούν σε μια τέτοια εκτίμηση. Η οργανωμένη συγκέντρωση πλήθους ατόμων στον Έβρο, που δεν είχαν προσφυγικό προφίλ, καθώς και οι συνεχείς απόπειρες παράτυπης και βίαιης εισόδου εντός της ελληνικής επικράτειας, αποτέλεσαν μία έκτακτη πρόκληση για τις ελληνικές Αρχές. Επρόκειτο περί μιας σχεδιασμένης επιχείρησης, υποστηριζόμενης από οργανωμένες ομάδες που υπάγονταν στον έλεγχο της τουρκικής Αστυνομίας και Στρατοχωροφυλακής, υπό την καθοδήγηση, τον συντονισμό και την υποστήριξη της τουρκικής κυβέρνησης. Εκτιμάται ότι το άνοιγμα των συνόρων από τον Ερντογάν αποσκοπούσε στο να πιέσει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να αναθεωρήσουν τη στάση τους στο θέμα της Συρίας, ενώ παράλληλα απέβλεπε και στη δημιουργία τετελεσμένων εις βάρος της Ελλάδας (Κολοβός 2020, 5-8).

Γενεσιουργός, επομένως, αιτία της πρόκλησης στα ελληνοτουρκικά σύνορα υπήρξε η τουρκική προσπάθεια να πιέσει την Ευρώπη, ώστε να αποκομίσει πολιτικά και οικονομικά οφέλη, προωθώντας παράλληλα τις πάγιες αναθεωρητικές πολιτικές της επιδιώξεις σε βάρος της Ελλάδας, υιοθετώντας μια πολιτική εργαλειοποίησης μεταναστών και προσφύγων. Η ελληνική απάντηση σε αυτή τη μαζική προσπάθεια παράνομης εισόδου στην επικράτεια της χώρας υπήρξε αποφασιστική σε πολλαπλά επίπεδα, κυρίως δε στο επιχειρησιακό και το πολιτικό (Κολοβός 2020, 9). Στο πρώτο επίπεδο, η αντίδραση των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων ασφαλείας υπήρξε άψογη· εξ ου και η συμπαράσταση των πολιτών προς τους ενόπλους Έλληνες υπήρξε αμέριστη και ενθουσιώδης. Οι δυνάμεις του κράτους και οι πολίτες ενήργησαν ως αδιάσπαστη ενότητα. Στο δεύτερο επίπεδο, η πολυπόθητη πολιτική ομοφωνία επετεύχθη, καθώς σύσσωμη η αντιπολίτευση εξέφρασε την υποστήριξή της στην προσπάθεια της κυβέρνησης για τη διασφάλιση του απαραβίαστου των συνόρων (Ιορδανίδης 2020).

Η ένταση τελικά αποκλιμακώθηκε και εξαιτίας της πανδημίας του κορωνοϊού, η οποία ώθησε την Τουρκία να κλείσει τα σύνορά της με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Στις 28 Μαρτίου 2020, το συγκεντρωμένο πλήθος αποχώρησε από τον Έβρο· όπως συντονισμένα ήρθε έτσι συντεταγμένα απήλθε (Κολοβός 2020, 12). Ανεξαρτήτως, όμως, αποτελέσματος, γεγονός παραμένει ότι οι πρόσφυγες και οι μετανάστες συνεχίζουν να

αποτελούν ένα εν δυνάμει όπλο προς άμεση χρήση στην τουρκική φαρέτρα, το οποίο περιμένει να αξιοποιηθεί ως εργαλείο πίεσης προς την Ελλάδα. Η τελευταία, σε μια αντίστοιχη περίπτωση, θα κληθεί να αντιμετωπίσει όχι μόνο τη γεωπολιτική διάσταση του ζητήματος αλλά και την ανθρωπιστική.

5.1.4 Το καινοφανές αφήγημα της νέας τουρκικής εξωτερικής πολιτικής

Παράλληλα, η τουρκική κυβέρνηση κατά το τρέχον έτος άρχισε να επιδίδεται συστηματικά στην προσπάθεια της δημιουργίας ενός αφηγήματος εναντίον της Ελλάδας, στοχεύοντας φανερά στα νησιά του Αιγαίου. Κρίσιμη καμπή ήταν η επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στις ΗΠΑ και ιδιαίτερα η αναφορά του στα F-16 που θέλει να αγοράσει η Τουρκία. *«Ο Μητσοτάκης με έμμεσο τρόπο ζήτησε από τις ΗΠΑ να μη δώσουν F-16 στην Τουρκία»*, έγραψε η εφημερίδα *Hurriyet*. Από εκείνη την ημέρα ξεκίνησε συστηματική προβολή σχετικών ζητημάτων στα πρωτοσέλιδα των τουρκικών εφημερίδων, όπως για την αποστρατιωτικοποίηση των νησιών, ενώ παράλληλα σε όλα τα ενημερωτικά τηλεοπτικά δίκτυα (CNN Turk, Haber Turk, Haber Global, A Haber) υπήρξε συνεχής προβολή θεμάτων σχετικά με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τις αμερικανικές βάσεις. Με φόντο την αποστρατιωτικοποίηση των νησιών του Αιγαίου, η Ελλάδα παρουσιάζεται ως όργανο των ξένων δυνάμεων που θέλουν να πολιορκήσουν την Τουρκία, ενώ γίνονται και αναφορές στις Συνθήκες των Σεβρών και της Λωζάννης, καθώς και στο σημερινό status των νησιών. Τούρκοι καθηγητές πανεπιστημίων υπενθυμίζουν το οθωμανικό παρελθόν των νησιών και υποστηρίζουν πως *«από τη στιγμή που η Ελλάδα παραβίασε τους όρους, τα νησιά πρέπει να επιστραφούν στην Τουρκία που διαδέχθηκε την Οθωμανική Αυτοκρατορία»* (Κωστίδης 2022θ).

Εκτός από την αμφισβήτηση της κυριαρχίας των στρατιωτικοποιημένων νησιών, η Άγκυρα έθεσε εσχάτως και το ζήτημα της κυριαρχίας νησιών που δεν έχει καθοριστεί η κυριαρχία τους, όπως η Γαύδος. Πρόκειται για τη θεωρία των *«οθωμανικών νησιών των οποίων η κυριαρχία δεν έχει δοθεί σε κάποια χώρα με οποιαδήποτε Συνθήκη»*. Στην πραγματικότητα, αυτή είναι η θεωρία των *«γκρίζων ζωνών»* για την ύπαρξη 152 νησιών, νησίδων και βραχονησίδων, που έχουν εκφράσει πολλές φορές Τούρκοι αξιωματούχοι, αλλά φαίνεται πως τώρα γίνεται και μια προσπάθεια διασύνδεσής τους με το οθωμανικό παρελθόν. Στον τουρκικό Τύπο ήδη υπάρχουν αναλύσεις που στοχεύουν σε συγκεκριμένα νησιά, όπως το Αγαθονήσι και το Φαρμακονήσι, καθώς υπάρχουν αναφορές για το καθεστώς τους (Κωστίδης 2022β).

Την ίδια στιγμή που η Άγκυρα διευρύνει τη θεωρία των «γκρίζων ζωνών», από τα ακατοίκητα και μικρά νησιά στα μεγάλα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, πραγματοποιεί και ένα παράλληλο, γενναίο άνοιγμα σε περιφερειακούς εταίρους της Αθήνας, όπως το Ισραήλ, η Αίγυπτος, η Σαουδική Αραβία και τα ΗΑΕ.²² Σε επιχειρησιακό επίπεδο, η δράση που ανέλαβε το τουρκικό ναυτικό κατά τη διάρκεια των επίμονων προσπαθειών του γαλλικού ερευνητικού πλοίου «Nautical Geo» να πραγματοποιήσει έρευνες στα ανοιχτά της Κρήτης το φθινόπωρο του 2021, σε περιοχή που είναι οριοθετημένη με βάση το τουρκολιβυκό μνημόνιο, ήταν ενδεικτική των προθέσεων της Άγκυρας να οριοθετήσει και επιχειρησιακά τις απόψεις της. Παράλληλα, η τουρκική αεροπορία αλλά και UAV που ανήκουν σε όλους τους κλάδους των ΤΕΔ επιδίδονται σχεδόν καθημερινά σε έναν αγώνα παραβιάσεων του ελληνικού εθνικού εναέριου χώρου, ενώ η στρατιά του Αιγαίου πραγματοποιεί διαρκώς αποβατικές ασκήσεις (Νέδος 2022δ).

5.1.5 Η ελληνική αντίδραση (εξοπλισμοί – εσωτερική εξισορρόπηση)

Μπροστά σε τόσες –συμβατικές και μη– προκλήσεις και απειλές, η Αθήνα άρχισε να λαμβάνει μέτρα για την προστασία της. Το 2021 ξεκίνησε μια προσπάθεια ώστε η Ελλάδα να κλείσει αυτό το διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ισχύος και να αποκτήσει δυνατότητες αποτροπής που θα φέρουν τις ελληνικές Ένοπλες δυνάμεις (Ε.Δ.) στον 21^ο αιώνα. Η άφιξη έξι αεροσκαφών πολλαπλού ρόλου τύπου Rafale στην 114 Πτέρυγα Μάχης αποτέλεσε την πρώτη ενίσχυση των ελληνικών Ε.Δ. από το 2005 (F-16). Έως το 2024, η Πολεμική Αεροπορία (Π.Α.) θα έχει συνολικά 24 Rafale, με μεγάλη εμβέλεια δράσης, αλλά και όπλα υποστρατηγικού χαρακτήρα, τα οποία ενισχύουν περαιτέρω τις δυνατότητες μακρού πλήγματος, κυρίως όμως ωθούν σε πιο ανεπτυγμένες τεχνολογίες. Εντός του 2023 αναμένεται η εκκίνηση των διαπραγματεύσεων με τις ΗΠΑ για το ενδεχόμενο η Ελλάδα να προχωρήσει στην απόκτηση μαχητικών πέμπτης γενιάς (F-35), ενώ αν στην αεροπορική εξίσωση προστεθούν και τα υπό αναβάθμιση F-16 σε Viper, τότε διαφαίνεται ότι τουλάχιστον στους αιθέρες το ισοζύγιο ισχύος αρχίζει να γέρνει συντριπτικά υπέρ της Ελλάδας (Νέδος 2022ε).

Τη στιγμή που η Αθήνα εξοπλίζεται, η επιλογή της Άγκυρας να προμηθευτεί το αντιαεροπορικό σύστημα S-400 από τη Ρωσία οδήγησε στον αποκλεισμό της από το

---

²² Βλ. παραπάνω, σ. 33, υποσ. 20.

πρόγραμμα συμπαραγωγής των F-35 και στις κυρώσεις CAATSA,²³ ενώ είχε ήδη καταβάλει 1,4 δισ. δολάρια για την παραλαβή των πρώτων έξι συγκεκριμένων μαχητικών 5ης γενιάς, από τα εκατό συνολικά που είχε παραγγείλει (Κωστίδης 2022δ). Για να αντισταθμίσει εν μέρει τη ζημία, τον Οκτώβριο του 2021 η Τουρκία υπέβαλε αίτημα στις ΗΠΑ για την αγορά 40 μαχητικών αεροσκαφών F-16 Block 70 και ζήτησε την άδεια εκσυγχρονισμού άλλων 80 F-16 που διαθέτει στον στόλο της (Κωστίδης 2022στ). Το ζήτημα παραμένει εκκρεμές, κυρίως λόγω της συνεχιζόμενης διαπραγμάτευσης μεταξύ των δύο νομοθετικών σωμάτων στο Κογκρέσο, ενώ οι οριστικές αποφάσεις σχετικά με την πώληση των F-16 αναμένεται να ληφθούν από τις ΗΠΑ μετά τις προεδρικές εκλογές που θα διεξαχθούν στην Τουρκία τον Ιούνιο του 2023 (Κωστίδης 2022α). Τούτων δοθέντων, η ελληνική αεροπορική υπεροχή αυτή τη στιγμή είναι εξασφαλισμένη ακόμα και αν το Κογκρέσο τελικά εγκρίνει το συμβόλαιο των F-16. Εν ολίγοις, στα τέλη της τρέχουσας δεκαετίας, την περίοδο μεταξύ 2027 και 2030, όταν η Ελλάδα θα εντάσσει τα πρώτα F-35 στις τάξεις της Π.Α., η Τουρκία θα παραλαμβάνει τα πρώτα F-16 Viper (Νέδος 2022γ).

Στη θάλασσα η ανάγκη για ενίσχυση του Πολεμικού Ναυτικού (Π.Ν.) μετά το φθινόπωρο του 2020 υπήρξε αδήριτη. Η πλέον ανησυχητική για την Αθήνα ένδειξη ήταν ότι ενώ το Π.Ν. ήταν κυρίαρχο στο Αιγαίο, η απομάκρυνση από το αρχιπέλαγος και η επιχειρησιακή δράση μακριά από τις βάσεις του, στην Ανατολική Μεσόγειο, έγερνε την πλάστιγγα προς την τουρκική πλευρά. Ακριβώς η ανάγκη για ένα πλοίο με αντιαεροπορική προστασία, τεχνολογία η οποία ακόμα δεν έχει κατακτηθεί από τον αντίπαλο, αλλά και δυνατότητες μεγάλης αυτονομίας, ήταν αυτή που οδήγησε στην απόφαση για αγορά τριών φρεγατών FDI Belharra, με την προαίρεση για μία ακόμα (Νέδος 2022ε). Τέλος, η ισορροπία δυνάμεων στον χερσαίο χώρο είναι σχετικά καλή για την Ελλάδα, λόγω των μικρών εδαφικών συνόρων με την Τουρκία, ενώ η κρίση στον Έβρο τον Φεβρουάριο του 2020 έδειξε ότι οι μονάδες του Στρατού Ξηράς (Σ.Ξ.) στο «ποτάμι» είναι εξαιρετικά αποτελεσματικές (Νέδος 2019, Νέδος 2022ε).

5.1.6 Η ελληνική αντίδραση (συμμαχίες – εξωτερική εξισορρόπηση)

Εκτός από την αύξηση της ισχύος μέσω εσωτερικής ενδυνάμωσης, με έμφαση στο ναυτικό βραχίονα της ισχύος, που συνιστούν οι παραπάνω εξοπλιστικές πρωτοβουλίες της

---

²³ Οι κυρώσεις επιβλήθηκαν στο πλαίσιο εφαρμογής του νόμου περί «Αντιμετώπισης των εχθρών της Αμερικής μέσω κυρώσεων (CAATSA)». Οι κυρώσεις αφορούσαν τον πρόεδρο της Διεύθυνσης Αμυντικής Βιομηχανίας της Τουρκίας (SSB), Ισμαΐλ Ντεμίρ, και τρία ακόμη μέλη του οργανισμού. Επίσης, περιλάμβαναν απαγόρευση έκδοσης από τις ΗΠΑ αδειών εξαγωγών και εξουσιοδοτήσεων στη SSB (Newsroom 2020).

Ελλάδας, τα τελευταία χρόνια η Αθήνα ενίσχυσε περαιτέρω τη συνεργασία της με τις ΗΠΑ και προώθησε περιφερειακά σχήματα με χώρες της περιοχής, ακολουθώντας μια πολιτική διπλής τροχιάς («dual track approach») (Νέδος 2021). Στις κινήσεις εξωτερικής εξισορρόπησης που ακολούθησε η Αθήνα εντάσσονται συμφωνίες όπως η στρατηγική συνεργασία Ελλάδας, Κύπρου, Ισραήλ (με συμμετοχή των ΗΠΑ στη διευρυμένη της μορφή «3+1»): η αμυντική συνεργασία της Ελλάδας με τα ΗΑΕ και τη Σαουδική Αραβία· η συνεργασία Αιγύπτου, Κύπρου, Ελλάδας στην ενέργεια· η στρατηγική αμυντική συμφωνία Ελλάδας – Γαλλίας και, τέλος, η πενταετής επέκταση της Συμφωνίας Αμοιβαίας Αμυντικής Συνεργασίας (MDCA) με τις ΗΠΑ για τις βάσεις. Η τελευταία δίνει σημαντικές δυνατότητες αυξημένων επενδύσεων των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων σε μια σειρά από τοποθεσίες (Αλεξανδρούπολη, Λάρισα, Στεφανοβίκειο, Σούδα), ενώ αφήνει τη δυνατότητα για ένταξη και κάποιων νέων στο μέλλον (Newsroom 2021β).

5.1.7 Ο νέος ρόλος της Αλεξανδρούπολης

Ειδικά μετά την έναρξη της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία, η παρακαμπτήρια οδός της Αλεξανδρούπολης αποδείχθηκε αξιόπιστη εναλλακτική λύση για τα κλειστά Στενά του Βοσπόρου, γεγονός το οποίο πιστοποιείται από τις χιλιάδες στρατιωτών, αρμάτων μάχης, ελικοπτέρων και λοιπών εξοπλισμών των ΗΠΑ και άλλων ΝΑΤΟϊκών κρατών που μεταφέρθηκαν ταχέως και αποτελεσματικά στην ανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ –από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία μέχρι την Πολωνία–, μέσα από ένα μέχρι πρότινος άγνωστο σημείο για τη συντριπτική πλειονότητα των συμμάχων. Μάλιστα, οι συζητήσεις για επέκταση και εκβάθυνση του λιμένα της Αλεξανδρούπολης, εκτός από τον αμιγώς επιχειρησιακό χαρακτήρα τους, δηλαδή τη δημιουργία υποδομών σε μια περιοχή που βρίσκεται πολύ κοντά στη Μαύρη Θάλασσα και στην ανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ, υποδηλώνει την αμερικανική βούληση για τη δημιουργία ενός βαλκανικού δικτύου υποδομών, το οποίο θα ξεκινάει από το Αιγαίο και θα φθάνει έως τη Ρουμανία και από εκεί στην Ουγγαρία και στην Πολωνία. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι αυτό το νοητό τόξο που ξεκινάει από την Αλεξανδρούπολη, διαπερνά το Αιγαίο και φθάνει έως την Κρήτη, οι Αμερικανοί το αντιλαμβάνονται ως ενιαίο επιχειρησιακό χώρο και επιθυμούν να ισχυροποιήσουν την παρουσία τους όχι μόνο σε δυνάμεις αλλά και σε υποδομές. Η ενισχυμένη MDCA Ελλάδας – ΗΠΑ λειτουργεί ως πλαίσιο, το οποίο επιτρέπει ταχύτερες διαδικασίες στο Κογκρέσο, αλλά και την αποδέσμευση μεγαλύτερων αμερικανικών πιστώσεων που χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση των στρατιωτικών υποδομών και βάσεων (Νέδος 2022α).

5.1.8 Το σύνδρομο περικύκλωσης της Τουρκίας

Η παρουσία των αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα, τα ελληνικά εξοπλιστικά προγράμματα αλλά και οι όροι που εγκρίθηκαν στη Βουλή των Αντιπροσώπων για την πώληση των F-16 εντείνουν το σύνδρομο της πολιορκίας που έχει καταλάβει την Τουρκία. Η θεωρία συνωμοσίας εναντίον της Τουρκίας ενισχύθηκε με την απόφαση επέκτασης της ναυτικής βάσης της Σούδας, με χρηματοδότηση και των ΗΠΑ, αλλά και την παρουσία του Έλληνα πρωθυπουργού, Κυριάκου Μητσοτάκη, στην Ουάσιγκτον και τη θερμή υποδοχή που του επιφύλαξε τόσο ο Αμερικανός πρόεδρος Τζο Μπάιντεν όσο και το Κογκρέσο τον Μάιο του 2022. Στην Άγκυρα, πλέον, επικρατεί η άποψη πως τα ελληνικά νησιά αποτελούν απειλή για την Τουρκία. Και ο λόγος δεν είναι η παρουσία των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, όπως τουλάχιστον η Άγκυρα υποστηρίζει πως έχουν στρατιωτικοποιηθεί, αλλά το ότι θεωρείται πως οι ΗΠΑ από την Αλεξανδρούπολη, την Κρήτη, την Κάρπαθο και οποιαδήποτε άλλο νησί θα μπορούν να οργανώσουν κάποια στρατιωτική επιχείρηση εναντίον της Τουρκίας. *«Οι ΗΠΑ στηρίζουν την Ελλάδα για να στρατιωτικοποιήσουν τα νησιά του Αιγαίου. Οι ακτές του Αιγαίου από την Κρήτη μέχρι και την Αλεξανδρούπολη έχουν μετατραπεί σε μεγάλες στρατιωτικές βάσεις. Αυτή είναι μια δραστηριότητα προετοιμασίας επίθεσης εναντίον της Τουρκίας μέσω της Ελλάδας, με την οποία οι ΗΠΑ έχουν υπογράψει συμφωνία στρατιωτικής συνεργασίας»*, έγραφε τον Ιούλιο του 2022 η φιλοκυβερνητική εφημερίδα Sabah (Κωστίδης 2022ιβ). Το Σύνδρομο των Σεβρών, εκατό χρόνια μετά την αρχική του εμφάνιση, απλώνει και πάλι τη σκιά του στη γείτονα χώρα, αλλά τούτη τη φορά υπό τη διακυβέρνηση ενός Τούρκου ισλαμιστή που πνέει τα λοίσθια.

5.2 Κύπρος

Όπως είδαμε, μετά το 2000 η Τουρκία άρχισε να προβάλλει όλο και περισσότερο την ισχύ της στην ευρύτερη περιοχή σε διάφορα επίπεδα (πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό, πολιτισμικό), εστιάζοντας ειδικά στα γειτονικά κράτη και σε διάφορες τουρκικές ή μουσουλμανικές μειονότητες στη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο. Ένα από τα κράτη του εγγύς περιβάλλοντος που διαδραματίζουν εξέχοντα ρόλο στο γεωπολιτικό όραμα και τη στρατηγική της Τουρκίας είναι η Κύπρος. Παρότι η Άγκυρα με τη Συνθήκη των Σεβρών (άρθρα 115 & 116) και κυρίως με τη Συνθήκη της Λωζάννης (άρθρα 16 & 20) παραιτήθηκε από κάθε της δικαίωμα επί της Κύπρου, στην πραγματικότητα

δεν απώλεσε ποτέ την έγνοιά της για τη νήσο. Η Κύπρος επανεντάχθηκε στην τουρκική σφαίρα ενδιαφέροντος τη δεκαετία του 1950, με την τριμερή Διάσκεψη του Λονδίνου μεταξύ Ηνωμένου Βασιλείου, Ελλάδας και Τουρκίας το 1955 (Τζιάρρας 2020, 145-149).

Έκτοτε η εμπλοκή της Άγκυρας στην Κύπρο αυξήθηκε ποικιλοτρόπως με απώτερο στόχο τη διχοτόμηση της νήσου. Ωστόσο, η τότε αντίληψη της Τουρκίας για την Κύπρο ήταν κατά βάση αμυντική, απορρέουσα από τον φόβο της να ενωθεί με την Ελλάδα και η ίδια να αποκλειστεί γεωπολιτικά (Τζιάρρας 2020, 150). Η αμυντική φύση της τουρκικής στρατηγικής ήταν το αποτέλεσμα του συνδυασμού, αφενός του έντονα πολωμένου διεθνούς συστήματος σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα που εμπόδιζε τις αποσχιστικές τάσεις, αφετέρου της κυριαρχίας του κεμαλικού-ρεπουμπλικανικού παραδείγματος στην πολιτική ζωή της χώρας που –όπως είδαμε– ευνοεί πολιτικές υποστηρικτικές του status quo. Στη συνέχεια, όμως, η πορεία του Κυπριακού και της τουρκικής πολιτικής οδήγησαν στις σημερινές συνθήκες κατοχής στην Κύπρο και της στενής εξάρτησης των κατεχόμενων εδαφών από την Τουρκία. Προϊόντος του χρόνου, το πάντοτε παρόν αλλά συχνά συγκαλυμμένο Σύνδρομο της Λωζάννης, που κατατρέχει διαχρονικά την τουρκική στρατηγική κουλτούρα, βρήκε οδό διαφυγής προς την επιφάνεια, ιδιαίτερα μετά την ανέλιξη του AKP στην εξουσία, εκπεφρασμένο με έναν διευρυμένο τουρκικό αναθεωρητισμό.

5.2.1 Η γεωστρατηγική αξία της νήσου

Υπό το πρίσμα της πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής του «Στρατηγικού Βάθους» η τουρκική πολιτική για το Κυπριακό εκφεύγει του στενού πλαισίου μιας ελληνοτουρκικής διαμάχης και τίθεται σε ένα ευρύτερο γεωστρατηγικό πλαίσιο. Η σημασία της Κύπρου για την Τουρκία κινείται σε δύο κύριους άξονες. Ο πρώτος προκύπτει από την ιστορική ευθύνη της Τουρκίας για την εμπέδωση της ασφάλειας της μουσουλμανικής τουρκικής κοινότητας της νήσου και είναι ένας άξονας που έχει κοινωνικό χαρακτήρα. Ο δεύτερος άξονας είναι η σημασία της γεωγραφικής θέσης της νήσου από γεωστρατηγική άποψη. Η γεωστρατηγική αξία της Κύπρου έχει με τη σειρά της δύο διαστάσεις. Η πρώτη είναι η στενής κλίμακας στρατηγική σημασία που σχετίζεται με τις ισορροπίες τόσο μεταξύ του δίπολου Τουρκίας – Ελλάδας, όσο και μεταξύ του κατεχόμενου βόρειου τμήματος της Κύπρου και της Κυπριακής Δημοκρατίας στον νότο. Η δεύτερη διάσταση είναι η ευρείας κλίμακας στρατηγική σπουδαιότητα που σχετίζεται με τη θέση της νήσου για τις περιφερειακές και παγκόσμιες ισορροπίες και πολιτικές (Νταβούτογλου 2010, 278-280).

Όσον αφορά το τελευταίο, η κεντρική θέση της Κύπρου σε σχέση με την Ευρώπη, την Ασία και τη Αφρική επιτρέπει σε αυτόν που την κατέχει να ελέγχει τον άξονα όπου τέμνονται οι υδάτινες αρτηρίες που ενώνουν τον Περσικό Κόλπο και την Κασπία με την Ευρώπη και την Αφρική. Καμία παγκόσμια δύναμη που κάνει στρατηγικούς υπολογισμούς στη Μέση Ανατολή, στην Ανατολική Μεσόγειο, στο Αιγαίο, στη Διώρυγα του Σουέζ, στην Ερυθρά Θάλασσα και στον Περσικό Κόλπο δεν μπορεί να παραμελήσει την Κύπρο (Νταβούτογλου 2010, 274, 280). Τούτων δοθέντων, το στρατηγικό πλεονέκτημα που απόκτησε η Τουρκία τη δεκαετία του 1970 με την εισβολή και κατοχή του βόρειου τμήματος της Κύπρου, δεν εξαργυρώνεται απλά με τη διαφύλαξη του ισχύοντος καθεστώτος και τη διατήρηση του υφιστάμενου status quo, αλλά στοχεύει πρωτίστως στην υποστήριξη μιας επιθετικής ναυτικής στρατηγικής ευρύτερων διαστάσεων στο πλαίσιο του οράματος της «Γαλάζιας Πατρίδας». Περαιτέρω, στο επίπεδο της στενής κλίμακας των ελληνοτουρκικών ισορροπιών ισχύος, η παρουσία των τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Κύπρο εξασφαλίζει ένα ξεκάθαρο επιθετικό πλεονέκτημα στην Τουρκία, λόγω εγγύτητας της νήσου με την ηπειρωτική ενδοχώρα.

5.2.2 Τα τριμερή σχήματα συνεργασίας

Μετά το 2011 η ανακάλυψη των κοιτασμάτων υδρογονανθράκων στις θαλάσσιες ζώνες της Κύπρου και της Αιγύπτου, σε συνδυασμό με τα κοιτάσματα του Ισραήλ, προκάλεσαν την ανάδυση νέων ευκαιριών αλλά και απαιτήσεων ασφάλειας. Οι νέες γεωπολιτικές ισορροπίες και δυναμικές δημιούργησαν νέα συμφέροντα, κόστη και οφέλη, ωθώντας την Κύπρο, την Ελλάδα, την Αίγυπτο και το Ισραήλ να έρθουν εγγύτερα ως εταίροι. Προϊόντος του χρόνου, αυτό που αρχικά ξεκίνησε ως σχήμα συνεργασίας μεταξύ των τεσσάρων χωρών με κριτήρια αμοιβαίας ωφέλειας στον τομέα της ενέργειας και της οικονομίας, σύντομα εξελίχθηκε σε μια κοινή δράση προσεκτικής εξισορρόπησης των προβολών ισχύος και των απειλών της Τουρκίας. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, εξώθησαν την Τουρκία να υιοθετήσει μια απειλητικότερη εξωτερική πολιτική, ειδικά έναντι της Κύπρου. Η Άγκυρα αντιλαμβάνεται και διακηρύττει τις κινήσεις των γειτονικών της κρατών ως κλιμάκωση στο πλαίσιο μιας παρατεταμένης κρίσης εντός της οποίας η ίδια αντιδρά (Τζιάρρας 2020, 222-224, 266).

Τα πιο αναπτυγμένα τριμερή σχήματα συνεργασίας μέχρι στιγμής είναι μεταξύ Κύπρου, Ελλάδας, Ισραήλ και Κύπρου, Ελλάδας, Αιγύπτου και, αμφότερα, καλύπτουν πέντε θεμελιώδη πεδία: (α) στρατιωτική ασφάλεια, (β) οικονομία, (γ) ενέργεια, (δ)

περιβάλλον και (ε) πολιτισμός-κοινωνία-πολιτική (Τζιάρρας 2020, 249). Το πρώτο σχήμα δημιουργήθηκε το 2011 όταν η Κύπρος ξεκίνησε έρευνες για υδρογονάνθρακες στην ΑΟΖ της, ενώ το δεύτερο το 2013 όταν η αλλαγή καθεστώτος στην Αίγυπτο και οι προστριβές Άγκυρας – Καΐρου οδήγησαν την Αίγυπτο στο να οικοδομήσει σχέσεις με την Κύπρο και την Ελλάδα (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 153). Υπό ρεαλιστική σκοπιά, τα μέλη μιας κοινότητας ασφάλειας συγκλίνουν όταν διακατέχονται από κοινές αντιλήψεις περί απειλής· εν προκειμένω τα τέσσερα κράτη της Ανατολικής Μεσογείου σε σχέση με την Τουρκία. Στο πλαίσιο αυτό, η ροπή της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής προς τον αναθεωρητισμό που παρατηρείται την τελευταία δεκαετία στρέφεται ενάντια στα συμφέροντα των άλλων κρατών της περιφέρειας και αντανάκλα τις αντιλήψεις τους περί κοινής τουρκικής απειλής (Τζιάρρας 2020, 247-248).

Εκκινώντας, για παράδειγμα, από την Κύπρο το βασικό πρόβλημα είναι η τουρκική στρατιωτική κατοχή του βόρειου τμήματος της νήσου που συνιστά μια διαρκή πηγή ανασφάλειας και φόβου για τους ελληνοκύπριους του νότου. Περαιτέρω, οι έρευνες για υδρογονάνθρακες στην ΑΟΖ της Κυπριακής Δημοκρατίας το 2011 προκάλεσαν την άμεση αντίδραση της Τουρκίας, η οποία ανακοίνωσε τη διεξαγωγή αντίστοιχων ερευνών στις κατεχόμενες περιοχές και τα βόρεια «νερά» της Κύπρου, δημιουργώντας έτσι την ανάγκη για εξωτερική υποστήριξη της πρώτης. Με την Ελλάδα, τα ανοιχτά μέτωπα είναι πολλά· κάποια εξ αυτών αναφέρθηκαν στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου. Το νομικό και γεωπολιτικό καθεστώς του Αιγαίου είναι το σημαντικότερο σημείο τριβής μεταξύ των δύο χωρών, κυρίως δε η διμερής διαμάχη για το ζήτημα της υφαλοκρηπίδας. Αλλά και ζητήματα όπως η μεταχείριση των ελληνικών και μουσουλμανικών μειονοτήτων στις δύο χώρες, οι τουρκικές παραβιάσεις του ελληνικού θαλασσιού και εναερίου χώρου, οι τουρκικές διεκδικήσεις επί του Αιγαίου (βλ. «γκρίζες ζώνες», «Οθωμανικά νησιά»), η διαχείριση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και η ανάγκη εξεύρεσης εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης της Ελλάδας, δημιούργησαν την ανάγκη για συνεργασίες που θα παρείχαν περισσότερη ασφάλεια και αποτρεπτικές δυνατότητες, αλλά και οικονομικά και ενεργειακά οφέλη (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 153-154, 159-160, 162-163, Τζιάρρας 2020, 248).

Σε ό,τι αφορά το Ισραήλ, οι σχέσεις του με την Τουρκία επιδεινώθηκαν μετά την άνοδο του ΑΚΡ στην εξουσία, κυρίως λόγω της υποστήριξης της Άγκυρας στους Παλαιστίνιους και της ασκούμενης σκληρής τουρκικής κριτικής στο Ισραήλ για το Μεσανατολικό, παρότι το ιστορικό υπόβαθρο των δεσμών των δυο χωρών δεν είχε πάντοτε

αρνητικό πρόσημο. Η διμερής σχέση έφτασε στο ναδίρ τον Μάιο του 2010 μετά την επίθεση Ισραηλινών κομάντο στο τουρκικό πλοίο *Mavi Marmara*, σκοτώνοντας οκτώ Τούρκους ακτιβιστές που μετέφεραν ανθρωπιστική βοήθεια στη Γάζα. Ως φυσικό επακόλουθο ήταν το Ισραήλ, μετά τη διάρρηξη των σχέσεων με την Τουρκία και ευρισκόμενο διαχρονικά μεταξύ εχθρικών –αραβικών– κρατών, να αναζητήσει δίκτυα συνεργασίας με άλλα κράτη της περιοχής (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 154, 157, 162). Οι τουρκοαιγυπτιακές σχέσεις, τέλος, επιδεινώθηκαν δραματικά όταν ο στρατός εκδίωξε τον Μόρσι από την εξουσία το 2013. Μεταξύ άλλων κινήσεων, ο Ερντογάν χρησιμοποίησε ακόμη και το βήμα της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ για να κατηγορήσει τον Αλ Σίσι για την ανατροπή της Μουσουλμανικής Αδελφότητας. Ως συνέπεια της τουρκικής στήριξης στη Μουσουλμανική Αδελφότητα αλλά και των γενικότερων βλέψεων της Άγκυρας στην περιοχή, η Αίγυπτος στράφηκε προς την Κύπρο, την Ελλάδα και εμμέσως προς το Ισραήλ (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 159, 166).

Συνοψίζοντας, οι κοινές αντιλήψεις ανασφάλειας σχετικά με τις τουρκικές βλέψεις και πολιτικές οδήγησαν την Κύπρο, την Ελλάδα, το Ισραήλ και την Αίγυπτο σε στενότερη συνεργασία. Τα σχήματα αυτά εξυπηρετούν εν μέρει τον σκοπό της περιφερειακής εξισορρόπησης της Τουρκίας, ενώ ταυτόχρονα στοχεύουν και σε κοινά οικονομικά και ενεργειακά συμφέροντα. Ωστόσο, αυτή η πραγματικότητα δεν εγγυάται ούτε τη βιωσιμότητα ούτε την εμβάθυνση της συνεργασίας μεταξύ των τεσσάρων κρατών, κυρίως λόγω της ιδιάζουσας σχέσης του Ισραήλ με την Τουρκία –αλλά και σε μικρότερο βαθμό της Αιγύπτου με την Τουρκία.²⁴ Προς το παρόν, οι προσπάθειες των κρατών της περιοχής για την εξισορρόπηση της Τουρκίας συνεχίζονται και διευρύνονται, συχνά στη λογική του «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου». Ο αρχικός προσανατολισμός των σχημάτων που ήταν επικεντρωμένος σε μια «θετική ατζέντα» επί τη βάση οικονομικών και ενεργειακών οφελών για όλους τους συμμετέχοντες, φάνηκε στη συνέχεια να κλίνει περισσότερο προς μια προσπάθεια εξισορρόπησης και δημιουργίας ενός αντι-τουρκικού μπλοκ, η έκβαση της οποίας, ωστόσο, κρίνεται αβέβαιη, δεδομένου και των πρόσφατων ανοιγμάτων της Άγκυρας προς την Ιερουσαλήμ και το Κάιρο²⁵ (Τζιάρρας 2020, 167, 169, 270, 272).

---

²⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 53-54.

²⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 33, υποσ. 20.

5.2.3 Ο αγωγός EastMed

Τα τριμερή σχήματα δημιούργησαν προβλήματα στην περιφερειακή πολιτική της Τουρκίας, κυρίως μέσω της προσπάθειας περιθωριοποίησης και αποκλεισμού της από τους ενεργειακούς σχεδιασμούς της Ανατολικής Μεσογείου. Βασική εξέλιξη προς αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσε το πρόγραμμα του αγωγού φυσικού αερίου EastMed. Ο EastMed σχεδιάστηκε για να μεταφέρει τα κοιτάσματα φυσικού αερίου της Ανατολικής Μεσογείου στην Ευρώπη διαμέσου της Κύπρου, της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σύμφωνα με τον σχεδιασμό, ο αγωγός θα έχει μήκος περίπου 1.900 χλμ. –εκ των οποίων τα δύο τρίτα υποθαλάσσια– και αρχική δυναμικότητα περί τα 10 δισ. κυβικά αερίου τον χρόνο. Το κόστος κατασκευής έχει υπολογιστεί περίπου στα 6 δισ. δολάρια, ενώ την υλοποίηση ανέλαβε η εταιρεία Poseidon, η οποία αποτελεί κοινοπραξία της Δημόσιας Επιχείρησης Αερίου (ΔΕΠΑ) και της ιταλικής Edison (Λιάγγου και Νέδος 2022).

Συνέπεια της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία ήταν η αναζήτηση εναλλακτικών πηγών εφοδιασμού υδρογονανθράκων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκτός Ρωσίας. Η Ανατολική Μεσόγειος αναβαθμίστηκε δραστικά ως αξιόλογη δυνητική πηγή τροφοδοσίας της Ευρώπης (Μυριάνθης 2022). Υπό αυτό το πρίσμα η υλοποίηση του EastMed ενισχύει τη γεωστρατηγική θέση της Ελλάδας και της Κύπρου στην ευρύτερη περιοχή και τις φέρνει πιο κοντά με χώρες που μοιράζονται κοινά συμφέροντα, όπως το Ισραήλ και η Ιταλία, ενώ την ίδια στιγμή περιορίζει τον ρόλο της Τουρκίας εφόσον η ίδια αποκλείεται από το εγχείρημα (Λιάγγου 2022). Εξ ου και η τελευταία τάχθηκε κατά του EastMed ισχυριζόμενη ότι διέρχεται μέσα από τη «Γαλάζια Πατρίδα», που αυθαιρέτως και μονομερώς προσδιόρισε (Μυριάνθης 2022). Στο συγκεκριμένο ζήτημα, άλλωστε, η Άγκυρα χαίρει της υποστήριξης των Αμερικανών, καθώς η παγιωμένη πλέον θέση των ΗΠΑ είναι ενάντια στα σενάρια περί EastMed ή άλλων αγωγών στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ προκρίνουν τη μεταφορά φυσικού αερίου μέσω υδροποιημένου φυσικού αερίου (LNG) και συμπεριλαμβάνουν την Τουρκία στις χώρες που θα συνεργαστούν με την Ελλάδα, το Ισραήλ, την Αίγυπτο και την Κύπρο σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο (Νέδος 2022β). Έτσι, στις αντιδράσεις της Τουρκίας για την κατασκευή του EastMed που θα διέρχεται της κυπριακής ΑΟΖ, προστέθηκαν προσφάτως και οι αμερικανικές ενστάσεις με τη μορφή non paper (Λιάγγου 2022).

Η αντίθεση των ΗΠΑ για τον EastMed επικεντρώνεται στο γεγονός ότι πρόκειται για ένα έργο εξαιρετικά ακριβό και δύσκολο (διέρχεται από πολύ βαθιά ύδατα), απαιτεί μεγάλο χρόνο υλοποίησης (περίπου 10 χρόνια) τη στιγμή που η Ευρώπη χρειάζεται ενέργεια

άμεσα (Newsroom 2022γ) και απέχει από την «πράσινη ατζέντα», με έμφαση στις τεχνολογίες καθαρής ενέργειας, που έχει τεθεί για τη μετάβαση της Ανατολικής Μεσογείου στη νέα ενεργειακή εποχή (Λιάγγου και Νέδος 2022). Η Τουρκία, εκμεταλλεζόμενη την ευνοϊκή συγκυρία που της προσέδωσε η ενεργειακή κρίση της Ευρώπης εξαιτίας του πολέμου στην Ουκρανία, επανάφερε στην επικαιρότητα ένα παλαιότερο έργο, της μεταφοράς δηλαδή φυσικού αερίου από το κοίτασμα Λεβιάθαν (Ισραήλ) με υποθαλάσσιο αγωγό μήκους 500 χλμ., αρχικά στον κόλπο της Αλεξανδρέττας και από εκεί μέσω TANAP και TAP στην Ευρώπη (Μυριάνθης 2022).

5.2.4 Η διπλωματία του γεωτρύπανου

Φαίνεται πως η Τουρκία αναζητεί ενεργό ρόλο στη διαμετακόμιση των υδρογονανθράκων της Ανατολικής Μεσογείου προς την ευρωπαϊκή αγορά, δεδομένου ότι αναπόδραστα τα υφιστάμενα ή μελλοντικά σχέδια του νότιου ευρωπαϊκού διαδρόμου που παρακάμπτονται τη Ρωσία (θα) διέρχονται από την επικράτειά της. Θέλοντας να μετεξελιχθεί σε «ενεργειακό πνεύμονα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Άγκυρα επιχειρεί, έπειτα από αρκετά χρόνια αυτοπεριθωριοποίησης λόγω των κακών σχέσεων με το Ισραήλ και την Αίγυπτο, να εμπλακεί στα ενεργειακά προγράμματα της Ανατολικής Μεσογείου. Το πλεονέκτημα της Άγκυρας είναι πως το γεωτρητικό της πρόγραμμα στην Ανατολική Μεσόγειο πρόκειται να έχει διάρκεια περίπου μέχρι τις εθνικές εκλογές του καλοκαιριού του 2023. Σε περίπτωση που στο μεσοδιάστημα ανακαλύψει κάτι αξιόλογο στις περιοχές όπου θα διεξάγει τις ερευνητικές γεωτρήσεις, αναμένεται να το χρησιμοποιήσει ως διπλωματικό χαρτί για συνεργασία με ορισμένα από τα κράτη της περιοχής, ώστε από κοινού να εξάγουν το φυσικό αέριο προς τις διεθνείς αγορές (Φίλης 2022).

Τα σειсмоγραφικά σκάφη της Τουρκίας έχουν πραγματοποιήσει μέχρι στιγμής δέκα σεισμικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και τα δεδομένα του υπουργείου Ενέργειας της χώρας εστιάζουν σε έξι συγκεκριμένες περιοχές. Ήδη από το 2020 το σειсмоγραφικό σκάφος «Ορούτς Ρείς» πραγματοποίησε έρευνες σε συγκεκριμένες περιοχές, με αποτέλεσμα τότε να προκληθεί ένταση μεταξύ Αθήνας και Άγκυρας. Από τον Αύγουστο του 2022 το πλωτό γεωτρύπανο «Αμπντούλ Χαμίτ Χαν»²⁶ ξεκίνησε

²⁶ Το νέο γεωτρύπανο «Αμπντούλ Χαμίτ Χαν» έχει μήκος 238 μέτρα και πλάτος 42 μέτρα, είναι 7^{ης} γενιάς και θεωρείται το ισχυρότερο στον στόλο των γεωτρυπανών που διαθέτει η Τουρκία. Το γεωτρύπανο αυτό έχει πιο προηγμένη τεχνολογία από τα πλοία 6^{ης} γενιάς, τα οποία διαθέτουν ικανότητα θαλασσίων γεωτρήσεων υπό πολύ υψηλή πίεση σε βάθος 12.000-12.500 μέτρων. Τα 7^{ης} γενιάς θα μπορούν να κάνουν θαλάσσια γεωτρήση σε μεγαλύτερο βάθος. Η Άγκυρα διαθέτει άλλα τρία γεωτρυπανα, το «Γιαβούζ», το «Κανουνί» και το «Φατίχ», τα οποία είναι 6^{ης} γενιάς και ήδη πραγματοποιούν έρευνες στη Μαύρη Θάλασσα (Κωστίδης 2022ι).

διερευνητικές γεωτρήσεις για πιθανό κοιτάσμα φυσικού αερίου στην περιοχή, προκειμένου στη συνέχεια να ξεκινήσουν οι οριστικές γεωτρήσεις για την εξόρυξή του (Κωστίδης 2022ι). Οι πρώτες γεωτρήσεις του «Αμπντούλ Χαμίτ Χαν» ξεκίνησαν στην περιοχή Yörükler-1, η οποία βρίσκεται 55 χιλιόμετρα νότια της περιοχής Γκαζίπασα, κοντά στην Αττάλεια και στις τουρκικές ακτές, αποφεύγοντας να ανεβάσουν την ένταση στην περιοχή (Κωστίδης 2022ε).

Διακηρυγμένη πρόθεση της Άγκυρας, ωστόσο, είναι η εκτέλεση των γεωτρήσεων εντός τουρκικών θαλασσιών περιοχών ευθύνης²⁷ και σε περιοχές όπου έχουν προηγηθεί οι έρευνες από τα σειсмоγραφικά σκάφη της χώρας. Στόχος της Άγκυρας είναι εντός του 2023 να καταφέρει να διοχετεύσει στην τουρκική αγορά τα πρώτα κυβικά αερίου, γεγονός που θα μπορούσε να βοηθήσει και στον προεκλογικό αγώνα του Ερντογάν για τις προεδρικές εκλογές του Ιουνίου. Σήμερα, η Τουρκία αγοράζει το 44,9% του αερίου της από τη Ρωσία, το 16,1% από το Ιράν και το 15% από το Αζερμπαϊτζάν. Το 2021, η Άγκυρα ανακοίνωσε πως έχει ανακαλύψει κοιτάσματα 400 δισ. κυβικών μέτρων στη Μαύρη Θάλασσα. Η τουρκική κυβέρνηση στοχεύει το 2026 να καλύπτει το 25% των αναγκών της σε φυσικό αέριο από τα συγκεκριμένα κοιτάσματα, ενώ εκτιμάται πως σε περίπτωση που το «Αμπντούλ Χαμίτ Χαν» εντοπίσει νέα κοιτάσματα, αυτό το ποσοστό μπορεί να φτάσει και το 30% (Κωστίδης 2022ι).

Διευκρινίζεται πως ο Τούρκος πρόεδρος αναφέρθηκε σε περιοχές δικαιοδοσίας της Τουρκίας στις οποίες θα «τρυπήσει» το «Αμπντούλ Χαμίτ Χαν» βάσει του δόγματος της «Γαλάζιας Πατρίδας», για τις οποίες δεν θα ζητήσει την άδεια κανενός. Ακόμη, όμως, και αν πρόκειται για προεκλογικές πομφόλυγες, η πίεση που του ασκεί η αντιπολίτευση για να επιβάλει επί του πεδίου τη «Γαλάζια Πατρίδα», σε συνδυασμό με τα απανωτά αρνητικά δημοσκοπικά ευρήματα των επερχόμενων προεδρικών εκλογών και τη δυσοίωση κατάσταση της οικονομίας, υποχρεώνουν τον Ερντογάν να αναζητήσει απτά αποτελέσματα από τις ερευνητικές γεωτρήσεις, είτε εντοπίζοντας κοιτάσματα είτε κάνοντας επίδειξη δύναμης δίχως περιφερειακού ηγεμόνα, τον οποίο καμία δύναμη δεν πρέπει να αγνοήσει (Φίλης 2022).

²⁷ Επισημαίνεται ότι η Τουρκία ισχυρίζεται πως η υφαλοκρηπίδα της εκτείνεται από περιοχές εντός της κυπριακής ΑΟΖ και φτάνει μέχρι και σε απόσταση 6 μιλίων από Ρόδο, Κάσο, Κάρπαθο και Κρήτη, δίχως να αναγνωρίζει την υφαλοκρηπίδα τους, ενώ αγνοεί την ύπαρξη του Καστελλόριζου (Κωστίδης 2022ι). Επομένως, η συγκεκριμένη πρόθεση της Άγκυρας δεν συνεπάγεται εφησυχασμό σε Αθήνα και Λευκωσία· μάλλον το αντίθετο.

5.3 Λιβύη

Τα τελευταία χρόνια η Τουρκία έχει εμπεδώσει τη θέση της στην Τρίπολη διαδραματίζοντας ενεργό ρόλο. Η Λιβύη είναι de facto χωρισμένη, με δύο παράλληλες κυβερνήσεις και δύο «πρωθυπουργούς», τον Αμπντούλ Χαμίτ Νταμπέιμπα με έδρα την Τρίπολη και τον Φάτι Μπασάγκα (άλλοτε πιστό φίλο της Άγκυρας) με έδρα τη Σύρτη (Διακόπουλος 2022). Η Άγκυρα παραμένει ιδιαίτερα ενεργή στη Λιβύη και, παρά τη σαφή στάση που έχει λάβει στις νέες συγκρούσεις ανάμεσα στις δυνάμεις του διορισμένου πρωθυπουργού Νταμπέιμπα και του Μπασάγκα, επιχειρεί να διαδραματίσει ρόλο γεφυροποιού (Νέδος 2022ζ). Πέραν των δύο αντίπαλων στρατοπέδων και των πολυάριθμων τοπικών πολιτοφυλακών, η παρουσία των Ρώσων της Wagner²⁸ δίνει το πρόσχημα στην Τουρκία να εμφανίζεται ως δύναμη ανάσχεσης της Ρωσίας, παρότι χρονολογικά η τουρκική εμπλοκή προηγήθηκε της παρουσίας των Ρώσων (Διακόπουλος 2022).

Η τουρκική στρατηγική στη Λιβύη εκτυλίσσεται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο, η Άγκυρα θέλει με κάθε κόστος να διατηρήσει τον έλεγχο της «κυβέρνησης της Τρίπολης». Ως προς αυτό έχει καταφέρει να εμπεδώσει τη θέση της και έχει αποσοβήσει αρκετές φορές την κατάληψη της πρωτεύουσας. Η Τουρκία, άλλωστε, έχει καταστήσει σαφές πως θεωρεί την Τρίπολη «κόκκινη γραμμή» και παρεμβαίνει στη βάση της «συμφωνίας στρατιωτικής συνδρομής» που είχε υπογράψει με τον Σάρατζ, προκάτοχο του Νταμπέιμπα. Στην ουσία βέβαια παρεμβαίνει για να διαφυλάξει την παράλληλη συμφωνία του τουρκολιβυκού μνημονίου (Διακόπουλος 2022). Προς τούτο, οι Τούρκοι υπόσχονται υλικότεχνική και οικονομική βοήθεια αλλά και ακόμη μεγαλύτερες δυνατότητες εκμετάλλευσης στον βυθό της Ανατολικής Μεσογείου, με την προϋπόθεση οι Λίβυοι να συνεχίσουν να στηρίζουν το μνημόνιο (Νέδος 2022ζ).

Σε δεύτερο επίπεδο, η Τουρκία θέλει να διαμεσολαβήσει μεταξύ των αντιμαχόμενων παρατάξεων και να δρομολογήσει μια λύση που θα εξυπηρετεί τα συμφέροντά της. Ειδικά στην ανατολική Λιβύη αναπτύσσει τελευταία στενές επαφές ακόμη και με τον στρατάρχη Χαφτάρ, ενώ επιχειρεί να εγκαταστήσει διαύλους επικοινωνίας και συνεννόησης και με τον Μπασάγκα, καθώς με βάση τις ανατολικές ακτές της αφρικανικής χώρας έχει οριοθετήσει

---

²⁸ Η ιδιωτική εταιρεία Wagner είναι μια ρωσική ανεπίσημη στρατιωτική οργάνωση, η οποία δεν υπάγεται στα αρμόδια υπουργεία ούτε είναι καταγεγραμμένη στο μητρώο των νομικών προσώπων, ωστόσο οι μαχητές της συμμετέχουν σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Συρία, σε χώρες της Αφρικής και στην Ουκρανία. Η οργάνωση θεωρείται ως ένα από τα καλύτερα μάχιμα τμήματα που πολεμούν στην Ουκρανία. Παρόλα αυτά, οι μαχητές της είναι ύποπτοι για διάπραξη πολυάριθμων εγκλημάτων πολέμου (Newsroom 2022δ).

το τουρκολιβυκό μνημόνιο. Ο όρος, όμως, που θέτει η Άγκυρα στους ηγέτες της ανατολικής Λιβύης για να τους στηρίξει είναι η αποδοχή του μνημονίου, κάτι που μέχρι στιγμής δεν έχει καταφέρει (Διακόπουλος 2022, Νέδος 2022ζ).

5.3.1 Το νέο μνημόνιο Τουρκίας – Λιβύης

Εν μέσω αυτών των εξελίξεων η Τουρκία και η Λιβύη, στις 4 Οκτωβρίου 2022, υπέγραψαν συμπληρωματικό μνημόνιο με συνοδευτικά πρωτόκολλα, σε εκτέλεση του τουρκολιβυκού μνημονίου του 2019, αναφορικά με γεωτρήσεις και άλλες τεχνικές ενέργειες. Το νέο μνημόνιο ήταν μια πρώτη ένδειξη ότι το πρωτογενές μνημόνιο παραμένει ζωντανό και παράγει αποτελέσματα. Σε ορισμένα τοπικά σημεία του συγγέεται με την ελληνοαιγυπτιακή συμφωνία,²⁹ ωστόσο λόγω του γεγονότος ότι και οι δύο συμφωνίες έχουν μεν νομικά οριστικοποιηθεί αλλά δεν έχουν τεθεί σε εφαρμογή στην πράξη (με ενέργειες εξερεύνησης ή εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής), δεν υπήρξε μέχρι σήμερα πρόβλημα πραγματικής σύγκρουσης (Ροζάκης 2022).

Υπενθυμίζεται ότι η συμφωνία οριοθέτησης των ΑΟΖ Ελλάδας – Αιγύπτου αποτελεί και το βασικό επιχείρημα της Αθήνας για τον παράτυπο χαρακτήρα του τουρκολιβυκού μνημονίου, καθώς επικαλύπτει κάποιες από αυτές τις περιοχές, αποκόποντας την Τουρκία από τη Λιβύη (Νέδος 2022ζ). Για πρώτη φορά, λοιπόν, με το νέο μνημόνιο μεταξύ Τουρκίας – Λιβύης δημιουργούνται οι προϋποθέσεις μιας σύγκρουσης στις κοινές περιοχές των δύο συμφωνιών, όπως επίσης και η έμπρακτη αμφισβήτηση της διεκδικούμενης ελληνικής υφαλοκρηπίδας/ΑΟΖ. Γιατί αν το νέο μνημόνιο τεθεί σε εφαρμογή, μπορεί να αφορά περιοχές που είτε συμπίπτουν με την ελληνοαιγυπτιακή συμφωνία είτε βρίσκονται στις υπό ελληνική διεκδίκηση περιοχές (Ροζάκης 2022). Με δεδομένη και την εμπλοκή της Αιγύπτου σε αυτόν τον νέο γύρο εξελίξεων στη Λιβύη, και παρά τις προβληματικές σχέσεις της με την Τουρκία του ΑΚΡ, δεν αποκλείεται μια μελλοντική συνεννόηση μεταξύ Καΐρου – Άγκυρας για θέματα θαλάσσιων ζωνών, από την οποία η Αίγυπτος πιθανόν να κέρδιζε μεγαλύτερη ΑΟΖ από αυτή που προβλέπει η ελληνική θεώρηση, βάσει της Σύμβασης του Δικαίου της Θάλασσας (Τζιάρρας 2020, 269).

²⁹ Στις 6 Αυγούστου 2020 οι υπουργοί Εξωτερικών Ελλάδας και Αιγύπτου υπέγραψαν τμηματική οριοθέτηση ΑΟΖ που, από ελληνικής πλευράς, χαράχθηκε με βάση το νοτιοανατολικό τμήμα της Κρήτης και το μέσον της Ρόδου. Η γραμμή σταματάει λίγο πριν από τον 28^ο μεσημβρινό, αφήνοντας ουσιαστικά ανοιχτή τη δυνατότητα οριοθέτησης και με την Τουρκία (Ροζάκης 2022).

Η έντονη διπλωματική κινητοποίηση στη Λιβύη, ακόμη και στο ανατολικό κομμάτι στο οποίο η Τουρκία είχε μέχρι πρότινος ελάχιστη πρόσβαση, σε συνδυασμό με την ολοένα και καλύτερη αλληλοκατανόηση με την Αίγυπτο, καταδεικνύει τον διακηρυγμένο στρατηγικό στόχο της Άγκυρας για επέκταση της επιρροής της στο θαλάσσιο πεδίο, προς πραγμάτωση του οράματος της «Γαλάζιας Πατρίδας». Η προσπάθεια αυτή περικύκλωσης της Ελλάδας, διά της τριπλής αμφισβήτησης των δικαιωμάτων της σε Αιγαίο, Λιβυκό και Ανατολική Μεσόγειο, αποτελεί μια ακόμη ένδειξη ότι η τουρκική στρατηγική στοχεύει στην επιτάχυνση των διαδικασιών αναθεώρησης του status quo στην περιοχή, καθώς και στην αναδιαμόρφωση των υφιστάμενων ισορροπιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ-ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ – ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

6.1 Η «Αραβική Άνοιξη»

Στην περίπτωση των αραβικών εξεγέρσεων, το λεγόμενο τουρκικό μοντέλο προσπάθησε να βρει πεδίο εφαρμογής ως μέσο άσκησης πολιτικής επιρροής και τρόπος έκφρασης του γεωπολιτικού-ιδεολογικού οράματος της Άγκυρας στην περιοχή. Είδαμε ότι η τουρκική δημοκρατία σημείωσε σημαντική πρόοδο μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και ιδιαίτερα μετά την άνοδο του ΑΚΡ στην εξουσία. Τόσο η δυναμική των ενταξιακών διαπραγματεύσεων για την είσοδο της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και η ισχυρή οικονομική ανάπτυξη των αρχών της δεκαετίας του 2000, συνέβαλλαν στη δημοκρατική μεταμόρφωση της χώρας σε σύντομο χρονικό διάστημα (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 103-105). Όταν τον Μάιο του 2011 άρχισε η αναταραχή των αραβικών εξεγέρσεων η Τουρκία αποτελούσε έναν παράγοντα ήπιας ισχύος στην περιοχή, με την επιτυχημένη σύνθεση Ισλάμ, Δημοκρατίας και οικονομικής ανάπτυξης (Cagartay 2021, 104).

Η Τουρκία και το μοντέλο του πολιτικού της συστήματος φαίνεται ότι παρέμειναν αρκετά δημοφιλή στον αραβικό κόσμο, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 2013. Αυτές οι πεποιθήσεις καθοδηγούσαν τη διπλωματία της Τουρκίας στο ξεκίνημα των αραβικών εξεγέρσεων, ώστε να αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με όλους τους γείτονές της στη Μέση Ανατολή. Οι υψηλού επιπέδου επισκέψεις σε διάφορες πρωτεύουσες της περιοχής έγιναν ρουτίνα (Βαγδάτη, Δαμασκός, Τεχεράνη), ενώ παράλληλα η Τουρκία εγκαινίασε πολλές νέες διπλωματικές αποστολές σε χώρες με αραβική πλειονότητα (Cagartay 2021, 104). Η τουρκική οικονομία και δημοκρατία αποτέλεσαν τους πυλώνες αυτού του αφηγήματος, ενώ το κοσμικό υπόβαθρο της χώρας φαίνεται να διαδραμάτισε σημαντικότερο ρόλο από τον μουσουλμανικό της χαρακτήρα. Την ίδια στιγμή η πολιτική της Δύσης και ειδικότερα των ΗΠΑ ευνοούσε την προώθηση παρόμοιων πολιτικών συστημάτων σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή. Η διάδοση του τουρκικού μοντέλου παρείχε ισχυρά εχέγγυα για τον περιορισμό της περιφερειακής αστάθειας, την ενίσχυση της ασφάλειας, τη μείωση της τρομοκρατίας, την αποδυνάμωση της περιφερειακής επιρροής του Ιράν και, ενδεχομένως, την απόκτηση κάποιων οικονομικών και ενεργειακών οφελών από την προσδοκώμενη περιφερειακή συνεργασία (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 107-110).

Έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη της Δύσης, η Τουρκία κεφαλαιοποίησε τη δυναμική που της προσέδωσαν οι περιφερειακές αντιλήψεις για το μοντέλο της και υποστήριξε τις αραβικές εξεγέρσεις της «Αραβικής Άνοιξης». Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι μετά το τέλος των εξεγέρσεων στην Τυνησία, την Αίγυπτο και τη Λιβύη, η Άγκυρα προέβη σε παροχή σημαντικής χρηματικής βοήθειας προς τις χώρες αυτές, ευελπιστώντας να διατηρήσει καλές σχέσεις με τις νέες φιλο-ισλαμικές κυβερνήσεις τους. Εκτός από την οικονομική αρωγή, η συμβολή της Τουρκίας αφορούσε και σε συμβουλευτικές υπηρεσίες προς διάφορους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς τομείς των χωρών της «Αραβικής Άνοιξης». Αναντίρρητα, μέσω της προώθησης του δημοκρατικού της μοντέλου, η Άγκυρα επιδίωκε τη μεγιστοποίηση των οφελών της και την εγκαθίδρυση ηγεμονίας στην περιοχή (Τζιάρρας και Μαδούρος 2016, 110-113).

Ωστόσο, προϊόντος του χρόνου, η Τουρκία και οι ΗΠΑ αντιλήφθηκαν με διαφορετικό τρόπο τα πιθανά οφέλη από τις αραβικές εξεγέρσεις. Από την μια, ο Ερντογάν επιδίωκε τον μετασχηματισμό των πολιτικών ισλαμικών κομμάτων των χωρών των επαναστάσεων, στα πρότυπα του δικού του πολιτικού μοντέλου του ΑΚΡ, για ανέλιξή τους στην εξουσία μέσω δημοκρατικών διαδικασιών και εκλογών. Μια τέτοια έκβαση θα προσέφερε στην Τουρκία το πρόσθετο πλεονέκτημα της δημιουργίας φυσικών ιδεολογικών περιφερειακών συμμάχων. Με την άνοδο της Μουσουλμανικής Αδελφότητας στην εξουσία στην Αίγυπτο, αλλά και την υποστήριξη των συγγενών ιδεολογικά αντιπολιτεύσεων σε Συρία, Τυνησία και Λιβύη, το όραμα του Ερντογάν φάνηκε αρχικά να λαμβάνει σάρκα και οστά. Από την άλλη πλευρά, η κυβέρνηση Ομπάμα έθεσε πιο ρεαλιστικούς στόχους: αμφιταλαντεύτηκε για αρκετό χρονικό διάστημα ανάμεσα στη στήριξη των δημοκρατικών κινημάτων και στη σταθερότητα των απολυταρχικών –κατά κανόνα– καθεστώτων που προϋπήρχαν στις χώρες των αραβικών εξεγέρσεων (Cagartay 2021, 144).

Αυτή η απόκλιση στον τρόπο προσέγγισης των γεγονότων οδήγησε σταδιακά στην ρήξη μεταξύ των δύο ΝΑΤΟϊκών συμμάχων, η οποία σύντομα εκδηλώθηκε με την τουρκική απομάκρυνση από το αμερικανικό εγχείρημα στη Συρία. Έπειτα ακολούθησε η αμερικανική καταδίκη της βίαιης καταστολής των διαδηλώσεων που έλαβαν χώρα τον Μάιο του 2013 στο πάρκο Γκεζί³⁰ από τις τουρκικές Αρχές, και ολοκληρώθηκε λίγο αργότερα με την

³⁰ Τα γεγονότα στο πάρκο Γκεζί ξεκίνησαν στις 28 Μαΐου 2013, όταν η τουρκική αστυνομία διέλυσε μια μικρή ομάδα οικολόγων διαδηλωτών που είχε κατασκηνώσει στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης, για να εμποδίσει την κατασκευή ενός εμπορικού κέντρου στο σημείο. Σύντομα, στους διαδηλωτές ενσωματώθηκαν απλοί πολίτες και οι εικόνες αστυνομικής βίας που ακολούθησαν μεταδόθηκαν μέσω των μέσων κοινωνικής

αμερικανική αναγνώριση της κυβέρνησης Αλ Σίσι στην Αίγυπτο, που προέκυψε μετά το πραξικόπημα εναντίον του προηγούμενου προέδρου Μόρσι, τον οποίο υποστήριζε η Μουσουλμανική Αδελφότητα και ήταν φυσικός σύμμαχος του Ερντογάν (Cagartay 2021, 144-146).

Εν προκειμένω, οι αραβικές εξεγέρσεις δοκίμασαν τα όρια της πολιτικής ήπιας ισχύος του Ερντογάν και την αφοσίωσή του στην Μουσουλμανική Αδελφότητα στη Μέση Ανατολή και κατέστησαν φανερές τις ελλείψεις αυτής της προσέγγισης. Πολύ σύντομα ο Ερντογάν απώλεσε τους στενούς δεσμούς που διατηρούσε με το ισλαμικό κίνημα που ανήλθε στην εξουσία στην Τυνησία, ενώ ακόμη και στην Αίγυπτο του Μόρσι, πριν το πραξικόπημα, απέτυχε να ασκήσει τον επιθυμητό βαθμό επιρροής, λόγω των αντιστάσεων του τελευταίου στις ηγεμονικές του φιλοδοξίες (Cagartay 2021, 230-232). Είναι γεγονός ότι παρά τις όποιες ιδεολογικές συγγένειες μπορεί να υπήρχαν εκείνη την περίοδο στα κόμματα εξουσίας των δύο χωρών, η Αίγυπτος αντιμετώπιζε πάντοτε την Τουρκία ως δυνητικό ανταγωνιστή της για την περιφερειακή ηγεμονία· ένας ανταγωνισμός που ανάγεται στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το χάσμα στις σχέσεις των δύο χωρών βάθυνε ακόμη περισσότερο μετά το πραξικόπημα, όταν ο Ερντογάν αρνήθηκε να αναγνωρίσει την κυβέρνηση Αλ Σίσι και επιχείρησε να την παραπέμψει στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ για κυρώσεις. Ως αντίδραση η Αίγυπτος στράφηκε –όπως είδαμε– στις άλλες χώρες της περιοχής για οικοδόμηση κοινού μετώπου εναντίον της Τουρκίας. Ανέπτυξε έτσι δεσμούς με την Κύπρο και την Ελλάδα, διεξάγοντας μάλιστα και κοινές στρατιωτικές ασκήσεις μαζί τους κατά την περίοδο 2015-2017 (Cagartay 2021, 234).

Στη Συρία, οι πρώτες επιτυχίες των ανταρτών προμήνυαν ένα δυσοίωνο μέλλον για τον Άσαντ και έδειχναν ότι σύντομα η εξουσία της χώρας θα περνούσε υπό τον έλεγχο της Μουσουλμανικής Αδελφότητας, προς μεγάλη ικανοποίηση του Ερντογάν. Το σχέδιο προέβλεπε ότι η ήπια ισχύς της Τουρκίας, βασιζόμενη στην έλξη που ασκούσε στις μάζες της περιοχής, θα μεταλλασσόταν σε σκληρή πολιτική ισχύ που μοιραία θα δρομολογούσε τις εξελίξεις, μόλις οι αραβικές εξεγέρσεις ανέτρεπαν το παλαιό καθεστώς και την καθεστηκία τάξη πραγμάτων. Ωστόσο, η κατοπινή πορεία των γεγονότων απέδειξε πόσο καθοριστική υπήρξε η αναντιστοιχία μεταξύ των τουρκικών φιλοδοξιών και της τουρκικής σκληρής ισχύος στη Συρία. Η Άγκυρα δεν διέθετε την ικανότητα να εκδιώξει τον Άσαντ, να

δικτύωσης σε ολόκληρη την Τουρκία. Οι διαμαρτυρίες εξαπλώθηκαν σε πολλές πόλεις, βρίσκοντας χιλιάδες μιμητές, αναγκάζοντας τον Ερντογάν να απαντήσει στις 30 Μαΐου 2013 με μια αιματηρή καταστολή των διαδηλωτών (Cagartay 2021, 145).

περιορίσει τον ISIS, να νικήσει το YPG και να ασκήσει πιέσεις εναντίον της Τεχεράνης και της Μόσχας, παράλληλα (Cagartay 2021, 234, 243).

6.2 Συρία

Η στάση της Άγκυρας έναντι της Δαμασκού αντιστράφηκε τον Αύγουστο του 2011, όταν η έκκληση του Ερντογάν προς το καθεστώς του Άσαντ για τερματισμό της βίαιης καταστολής των αντικαθεστωτικών διαδηλώσεων δεν εισακούστηκε. Η αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ Τουρκίας και Συρίας μετά το 1998, με αφορμή την απέλαση του Οτσαλάν από τη Συρία, που συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας 21^{ου} αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα στο να πιστέψει ο Ερντογάν ότι η επιρροή που ασκούσε στη Δαμασκό ήταν τόσο σημαντική ώστε να την αποτρέψει από μια τέτοια ενέργεια. Την ίδια στιγμή και η Ουάσιγκτον ενθάρρυνε την Άγκυρα προς την κατεύθυνση των πιέσεων προς το καθεστώς Άσαντ· στάση που όμως αργότερα αναθεώρησε προκαλώντας τη μήνιν του Ερντογάν και την αρχή της κρίσης των αμερικανοτουρκικών σχέσεων (Cagartay 2021, 153-155).

Παρά τις τουρκικές πιέσεις ο Άσαντ έστειλε τανκς στο επίκεντρο των διαδηλώσεων, αφηφώντας την πολιτική των «μηδενικών προβλημάτων» των Ερντογάν – Νταβούτογλου, τερματίζοντας την υποτιθέμενη αναβίωση των σχέσεων Συρίας – Τουρκίας της προηγούμενης δεκαετίας. Παράλληλα, αποκαλύφθηκε η αληθινή πρόθεση της Τουρκίας για τη Συρία που ήταν η επιδίωξη να αναλάβει την εξουσία στη Δαμασκό η Μουσουλμανική Αδελφότητα (Cagartay 2021, 154-155). Ωστόσο, ο Ερντογάν έπρεπε να εξασφαλίσει την αμερικανική βοήθεια για να επιτεθεί στο καθεστώς Άσαντ. Μόνο η Ουάσιγκτον μπορούσε να γείρει αποφασιστικά την πλάστιγγα υπέρ μιας νικηφόρας τουρκικής επέμβασης, με τη δημιουργία μιας προστατευόμενης από τις ΗΠΑ ζώνης στη βόρεια Συρία, παρέχοντας τις προϋποθέσεις για μια μείζονα επίθεση κατά της συριακής πρωτεύουσας. Ωστόσο, η άρνηση των ΗΠΑ να επιβάλλουν την πολυπόθητη ζώνη απαγόρευσης πτήσεων ήταν κατηγορηματική και από το σημείο εκείνο κατέστη βέβαιο ότι ο Ερντογάν ήταν μόνος εναντίον του Άσαντ (Cagartay 2021, 157-159).

Ο Άσαντ έπαιζε πλέον επί ίσοις όροις τον Ερντογάν: ενώ ο δεύτερος υπέθαλπε τους αντάρτες που πολεμούσαν το καθεστώς Άσαντ σε τουρκικές επαρχίες, ο πρώτος υπέθαλπε

το PKK³¹ σε συριακές πόλεις. Σύντομα το PYD ανέλαβε τον έλεγχο των κουρδικών περιοχών στη βόρεια Συρία και ίδρυσε τρία καντόνια· το Αφρίν, το Κομπάνι και το Καμισλί, στη de facto αυτονομημένη Ροτζάβα, τα οποία έγιναν έκτοτε ο στόχος του Ερντογάν. Από τις αρχές του 2013, η Τουρκία διευκόλυνε ολόένα και περισσότερους ξένους μαχητές να περάσουν στη Συρία για να ενταχθούν σε διάφορες ομάδες ανταρτών που πολεμούσαν τον Άσαντ. Τη χρονιά εκείνη 30.000 τέτοιοι μαχητές φέρεται να ταξίδεψαν μέσω Τουρκίας στη Συρία. Σταδιακά δημιουργήθηκε στην Άγκυρα η πεποίθηση ότι με την υποστήριξη όλων των ομάδων της αντιπολίτευσης και τη μεταφορά όπλων και μαχητών από τα σύνορα θα μπορούσε να ανατραπεί ο Άσαντ· πεποίθηση που σύντομα αποδείχτηκε αυταπάτη (Cagartay 2021, 160-161, 163).

Εν τω μεταξύ η χαλαρή πολιτική της Τουρκίας στα σύνορα με τη Συρία δημιούργησε γόνιμο έδαφος για δίκτυα λαθρεμπορίου ανθρώπων και όπλων, γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν οι στρατολογητές του ISIS με αποτέλεσμα η οργάνωση το 2014 να ανέλθει ραγδαία. Η άνοδος του ISIS προκάλεσε σταδιακά μια νέα απειλή για την Άγκυρα. Παρόλα αυτά, στην πολιορκία του Κομπάνι από τον ISIS το φθινόπωρο εκείνου του έτους, η πολιτική της Τουρκίας για το YPG υπερίσχυσε της πολιτικής της έναντι του ISIS και, ως εκ τούτου, η Άγκυρα όχι μόνο δεν πολέμησε τους τζιχαντιστές, αλλά απέφυγε ακόμη και να ανοίξει διάδρομο ανεφοδιασμού για τους Κούρδους υπερασπιστές της πόλης. «*Το (κουρδικό) PKK (βλ. PYD) και ο ISIS είναι για μας το ίδιο πράγμα*» ήταν το κυνικό σχόλιο του Ερντογάν αναφερόμενος στην κατάσταση πολιορκίας που εξελισσόταν ελάχιστα μίλια από τα σύνορα της χώρας του (Παπακωνσταντίνου 2014).

Ωστόσο η άνοδος του ISIS και η αύξηση των τρομοκρατικών επιθέσεων παγκοσμίως (Παρίσι, Ορλάντο, Νίκαια) είχαν ως αποτέλεσμα η κυβέρνηση Ομπάμα να αλλάξει τη στρατηγική της στη Συρία και να επικεντρωθεί αποκλειστικά στην εξάλειψη του ISIS –σε αντίθεση με την αρχική χλιαρή προσέγγισή της για την ανατροπή του καθεστώτος Άσαντ. Σύντομα οι ΗΠΑ ανέλαβαν δράση με αεροπορικές επιθέσεις κατά του ISIS, υπό τον συνασπισμό κρατών στον οποίο ηγούνταν, ενώ στις χερσαίες επιχειρήσεις στηρίχθηκαν στις ικανότητες του YPG, της στρατιωτικής πτέρυγας του PYD, που αποτέλεσε έναν αξιόπιστο

³¹ Το PKK –Κουρδικό Εργατικό Κόμμα– δημιούργησε ένα συριακό τμήμα που ονομάστηκε Κόμμα Δημοκρατικής Ένωσης (PYD), καθώς και αντίστοιχα παρακλάδια στο Ιράν και το Ιράκ. Η στρατιωτική πτέρυγα του PYD ήταν οι λεγόμενες Μονάδες Προστασίας του Λαού (YPG), που αποτέλεσαν τον «στράτο» των ΗΠΑ στην καταπολέμηση του ISIS στη Συρία. Η Τουρκία, οι ΗΠΑ και το NATO αναγνωρίζουν το PKK ως τρομοκρατική οργάνωση, αλλά μόνο η πρώτη –ήδη από το 2014– έχει χαρακτηρίσει το YPG ως τρομοκρατική οντότητα (Cagartay 2021, 40, 147, 160).

εταίρο στον αγώνα κατά των τζιχαντιστών. Έπειτα από τέσσερις μήνες μαχών, τον Ιανουάριο του 2015, ο ISIS εκδιώχθηκε τελικά από το Κομπάνι. Τα γεγονότα απέδειξαν ότι ο Ερντογάν δεν είχε σταθμίσει σωστά την επιλογή του να μην υποστηρίξει τους Κούρδους υπερασπιστές της πόλης: αφενός απώλεσε την ευκαιρία να καταφέρει ένα συντριπτικό πλήγμα στους τζιχαντιστές μαζί με τις ΗΠΑ, αφετέρου δεν απέτρεψε την περαιτέρω ανάπτυξη της εκκολαπτόμενης σχέσης μεταξύ των ΗΠΑ και του YPG (Cagartay 2021, 162-166).

Η κατάσταση δυσχέρανε ακόμη περισσότερο για την Τουρκία όταν τον Σεπτέμβριο του 2015 στον εμφύλιο πόλεμο της Συρίας ενεπλάκη στρατιωτικά η Ρωσία στο πλευρό του καθεστώτος Άσαντ. Η ρωσική στρατιωτική ανάπτυξη στη Συρία υπονόμωσε ακόμη περισσότερο τις ελπίδες του Ερντογάν για νίκη, η οποία σε συνδυασμό με τις αμφιβολίες του για την αξιοπιστία της δέσμευσης του ΝΑΤΟ –και των ΗΠΑ– σε ενδεχόμενη ρωσική επίθεση,³² τον οδήγησε στη μεταστροφή της πολιτικής του στη Συρία. Συνειδητοποιώντας ότι η σχέση των ΗΠΑ με το YPG είχε πλέον παγωθεί, ο Ερντογάν αποφάσισε να προσεγγίσει τη Ρωσία³³ προκειμένου να μπορέσει να υπονομεύσει το YPG υπό την ανοχή της. Η νέα τουρκική προσέγγιση στον συριακό εμφύλιο μετά το 2016 αφορούσε κατά κύριο λόγο στη σύναψη ad hoc συμφωνιών με τη Ρωσία που στόχευαν αφενός στο YPG, αφετέρου στη σταδιακή άρση των πιέσεων στον Άσαντ –σε μια λογική «δούναι και λαβείν».

Η πρώτη εισβολή της Τουρκίας στη Συρία έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 2016, με την κωδική ονομασία «Ασπίδα του Ευφράτη», εναντίον της πόλης Τζαραμπλούς, με σκοπό να δημιουργήσει ρήγμα στα εδάφη που κατείχε το YPG στη βόρεια Συρία. Παρά τις ανθρώπινες απώλειες η επιχείρηση «Ασπίδα του Ευφράτη» ήταν μια τακτική επιτυχία των ΤΕΔ καθώς ο Ερντογάν απέτρεψε την ένωση των τριών κουρδικών καντονιών στα νότια σύνορα της Τουρκίας, εκδιώξε τον ISIS από την περιοχή και εδραίωσε την παρουσία των ΤΕΔ σε μια ξένη χώρα. Η δεύτερη εισβολή εκδηλώθηκε τον Ιανουάριο του 2018, με την ονομασία «Κλάδος Ελαίας», και οδήγησε σε μια αστραπιαία νίκη των ΤΕΔ επί του YPG στο Αφρίν, προπύργιο του τελευταίου στην βορειοδυτική Συρία. Με την επιχείρηση

³² Η εκτίμηση αυτή ενισχύθηκε στο μυαλό του Ερντογάν μετά το περιστατικό της συντριβής του ρωσικού μαχητικού αεροσκάφους SU-24 τον Νοέμβριο του 2015, το οποίο είχε παραβιάσει τον τουρκικό εναέριο χώρο. Αμέσως μετά τη συμβάν ο Ερντογάν κάλεσε για έκτακτη συνεδρίαση του ΝΑΤΟ, στην οποία με έκπληξη διαπίστωσε τη χλιαρή αντιμετώπιση της Συμμαχίας στο αίτημα της χώρας του για άμυνα έναντι μιας ενδεχόμενης ρωσικής επίθεσης (Cagartay 2021, 186).

³³ Η Ρωσία από τη μεριά της είχε κάθε λόγο να ανταποκριθεί στην προσέγγιση της Τουρκίας, καθώς με τον τρόπο αυτό θα άμβλυε τη δέσμευση της Άγκυρας προς το ΝΑΤΟ, δημιουργώντας ρήγμα στο εσωτερικό του και την ελπίδα ότι μακροπρόθεσμα θα το αποδυνάμωνε.

«Κλάδος Ελαίας», την «Ασπίδα του Ευφράτη» που προηγήθηκε, καθώς και την επόμενη που ονομάστηκε «Άνοιξη της Ειρήνης» και έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 2019, η Τουρκία κατάφερε να αποτρέψει την εγκαθίδρυση του ελέγχου του YPG στην περιοχή νοτίως των συνόρων της με τη Συρία (Ακτάρ 2021, 62-63, Cagartay 2021, 268-269, 271-272).

Από τα τέλη Νοεμβρίου 2022 βρίσκεται σε εξέλιξη η επιχείρηση «Γαμψό Ξίφος», με αεροπορικούς βομβαρδισμούς εναντίον του ένοπλου κουρδικού κόμματος PKK στο βόρειο Ιράκ και της κουρδικής πολιτοφυλακής YPG στη βόρεια Συρία. Ο Τούρκος πρόεδρος έχει ήδη προαναγγείλει εισβολή στρατού ξηράς και τεθωρακισμένων για την εκδίωξη του YPG και τη δημιουργία «ζώνης ασφαλείας» σε βάθος 30 χιλιομέτρων από τα τουρκοσυριακά σύνορα, προκειμένου να βάλει οριστικά ταφόπλακα σε κάθε μορφής κουρδική οντότητα στο μαλακό υπογάστριο της Τουρκίας και να προχωρήσει σε ενός είδους εθνοκάθαρση, μεταφέροντας μεγάλο μέρος των 3,6 εκατ. Σύρων προσφύγων της Τουρκίας στις κουρδικές περιοχές (Παπακωνσταντίνου 2022). Ταυτόχρονα, ο Ερντογάν απέδειξε ότι είναι αποφασισμένος να ενεργεί από μόνος του, ανεξάρτητα από τη βούληση των ΗΠΑ, προκειμένου να διαφυλάττει τα συμφέροντα της χώρας του, όταν το κρίνει απαραίτητο.

Εστιάζοντας στη μεγάλη εικόνα, ωστόσο, η πολιτική της Τουρκίας στη Συρία έχει αρνητικό πρόσημο. Στη Συρία υπονομεύτηκε η σημαντικότερη στρατηγική σχέση της Τουρκίας από τον Β΄ ΠΠ· αυτή με τις ΗΠΑ. Οι δύο ΝΑΤΟϊκοί σύμμαχοι φάνηκε από νωρίς ότι είχαν αποκλίνουσες προτεραιότητες. Ενώ η πολιτική των ΗΠΑ απέβλεπε πρωτίστως στην αποδυνάμωση του ISIS, με τη βοήθεια του YPG, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα την απομάκρυνση του Άσαντ, η τουρκική πολιτική στόχευε απλώς να υποβαθμίσει τον ISIS, αλλά κυρίως να ανατρέψει τον Άσαντ και να υποτάξει πλήρως το YPG. Μετά τη ρωσική εμπλοκή στον εμφύλιο της Συρίας, η αλήθεια είναι ότι η Τουρκία υιοθέτησε μια πιο ευέλικτη και ρεαλιστική πολιτική, ειδικά έναντι της Ρωσίας, και με επιθυμία για μεγαλύτερη εμπλοκή στις διπλωματικές προσπάθειες στη Γενεύη και στην Αστάνα. Δεδομένης, όμως, της αδιαπραγμάτευτης υποστήριξης της Μόσχας προς τη Δαμασκό, πρόθεση του Πούτιν είναι ο Άσαντ να αναλάβει κάποια στιγμή τον πλήρη έλεγχο ολόκληρης της επικράτειας της χώρας του· ενδεχόμενο που προμηνύει αβέβαιο το μέλλον των προσφάτως καταληφθέντων από την Τουρκία συριακών εδαφών.

6.3 Ιράν – Ιράκ

Η προσπάθεια της Τουρκίας να αναδειχθεί σε περιφερειακή δύναμη στη Μέση Ανατολή θα είχε σίγουρα περισσότερες ελπίδες να ευοδωθεί εάν δεν υπήρχε το αντίπαλο δέος στην περιοχή: το Ιράν. Με πληθυσμό στα 85 εκατ. κατοίκους, εφάμιλλο της Τουρκίας αλλά με μεγαλύτερη αυξητική δυναμική (The World Bank 2022), καθώς και ισχυρές ένοπλες δυνάμεις που το κατέταξαν στη 14^η θέση παγκοσμίως για το 2022³⁴ (GFP 2022), αυτή η μεγάλη σιιτική δύναμη αποτελεί τον ισχυρότερο ανταγωνιστή των τουρκικών φιλοδοξιών για ηγεμονία στη Μέση Ανατολή.

Ιστορικά, η Τουρκία και το Ιράν έχουν καταφέρει να καταλαγιάζουν τον υφέρποντα ανταγωνισμό τους, αποφεύγοντας να έρχονται σε ρήξη. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τα μεταξύ τους σύνορα έχουν μείνει σχεδόν αμετάβλητα από τον 17^ο αιώνα, αποτελώντας τα παλαιότερα σύνορα στη Μέση Ανατολή. Αυτή η παράδοση διαταράχθηκε μετά την Επανάσταση του 1979 στην Τεχεράνη, με αποτέλεσμα ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο χωρών να επανέλθει, καθώς η Τουρκία ανέγνωσε στην επανάσταση τον κίνδυνο του σιιτικού επεκτατισμού. Παρόλα αυτά, με την άνοδο του Ερντογάν και του ΑΚΡ στην εξουσία, οι σχέσεις μεταξύ Άγκυρας και Τεχεράνης φάνηκε να αναπτύσσονται εντυπωσιακά την πρώτη δεκαετία του 2000 (Cagartay 2021, 198-202). Εφαρμόζοντας τη νέα προσέγγιση Νταβούτογλου περί «Στρατηγικού Βάθους» και «Μηδενικών Προβλημάτων με τους Γείτονες», η Άγκυρα προσπάθησε να καλλιεργήσει καλές σχέσεις με τα όμορα κράτη –πολλώ δε μάλλον με τα μουσουλμανικής πλειοψηφίας– προκειμένου να αυξήσει την επιρροή της και να εξελιχθεί σταδιακά σε περιφερειακό ηγεμόνα. Περαιτέρω, η κοινή τους αντίδραση για τον πόλεμο στο Ιράκ το 2003 έφερε ακόμη εγγύτερα τις δύο χώρες.

Η κατάσταση άλλαξε πάλι όταν ξέσπασαν οι αραβικές εξεγέρσεις το 2011, καθώς η υποστήριξη της Άγκυρας προς τους αντάρτες που πολεμούσαν τον Άσαντ ήρθε σε σύγκρουση με την πολιτική της Τεχεράνης που τον θεωρούσε τον στενότερο σύμμαχό της. Για να αντισταθμίσει την τουρκική βοήθεια προς την αντιπολίτευση της Συρίας, η Τεχεράνη στράφηκε προς το ιρανικό παρακλάδι του ΡΚΚ, το Κόμμα του Ελεύθερου Βίου του Κουρδιστάν (ΡΙΑΚ), το οποίο εξαπέλυσε δεκάδες θανατηφόρες επιθέσεις κατά Τούρκων, δημιουργώντας έτσι μια ακόμη εστία έντασης μεταξύ Τουρκίας και Ιράν. Ο ανταγωνισμός των δύο χωρών με επίκεντρο τη Συρία επεκτάθηκε και στο γειτονικό Ιράκ, όπου μετά το

³⁴ Την ίδια χρονιά η Τουρκία κατετάγη 13^η.

2010 επικράτησε μια κυβέρνηση σιιτικής πλειοψηφίας, σηματοδοτώντας μια σπουδαία νίκη για την Τεχεράνη (Cagartay 2021, 202-203). Την ίδια στιγμή το Ιράν επωφελείται από την εξάρτηση της Τουρκίας από τις εισαγωγές ενέργειας, κυρίως σε φυσικό αέριο, που όπως είδαμε στην περίπτωση του ανέρχεται στο διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό του 16,1% –τη μερίδα του λέοντος στις τουρκικές εισαγωγές ενέργειας κατέχει η Ρωσία με 44,9% και τρίτο είναι το Αζερμπαϊτζάν με 15%.³⁵ Για να μειώσει εν μέρει αυτή την εξάρτηση η Τουρκία στράφηκε στα κοιτάσματα της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ έχει ήδη ανακοινώσει πως έχει ανακαλύψει κοιτάσματα 400 δισ. κυβικών μέτρων στη Μαύρη Θάλασσα (Κωστίδης 2022ι). Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι διαβουλεύσεις μεταξύ της Τουρκίας και της Ρωσίας για την κατασκευή ενός δεύτερου πυρηνικού σταθμού –τεσσάρων αντιδραστήρων– στη Σινώπη, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Το νέο αυτό τουρκικό εγχείρημα σε συνδυασμό με τον πυρηνικό σταθμό στο Ακούγιου στη Μερσίνη, που ήδη βρίσκεται υπό κατασκευή από το 2010, έχει στόχο να μειώσει περαιτέρω την εξάρτηση της Τουρκίας από την εισαγωγή ενέργειας (Κωστίδης 2022η).

Συνοψίζοντας, το Ιράν εξισώνει την ασφάλειά του με τη διαφύλαξη της επιρροής του στην ιστορική «ενδοχώρα» της πάλαι ποτέ Περσικής Αυτοκρατορίας, ήτοι του σύγχρονου Ιράκ, σε συνδυασμό με πιο σύγχρονες αντιλήψεις ασφάλειας που αφορούν και το Ισραήλ, μέσω της Συρίας και του Λιβάνου. Ακρογωνιαίος λίθος της πολιτικής της Τεχεράνης είναι η πρόσβασή της στη Μεσόγειο, προκειμένου να υλοποιήσει το όραμα της λεγόμενη «Σιιτικής Ημισελήνου», η οποία εκκινώντας από την ίδια θα διατρέχει επίσης τη Βαγδάτη και τη Δαμασκό. Συνεπώς, κάθε προσπάθεια στήριξης της Άγκυρας προς τους Σύριους αντάρτες εκλαμβάνεται από την Τεχεράνη ως ενέργεια που παραβιάζει τη σφαίρα επιρροής της. Φαίνεται πως οι σχέσεις της Τεχεράνης με την Άγκυρα ήταν και θα παραμείνουν ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος. Τούτων δοθέντων, ο Ερντογάν τυγχάνει αιχμάλωτος των γεωπολιτικών πραγματικοτήτων που οδηγούν τις σχέσεις της Τουρκίας με το Ιράν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, οι οποίες είναι αποτέλεσμα τόσο της ισχύος όσο και της εγγύτητάς τους· πραγματικότητες που δεν αναμένεται να αλλάξουν σύντομα (Cagartay 2021, 204, 209-210).

---

³⁵ Βλ. παραπάνω, Κεφάλαιο 5, σ. 51.

6.4 Κατάρ – Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα – Σαουδική Αραβία

6.4.1 Κατάρ

Μέχρι το 2019 το Κατάρ ήταν ο μόνος σύμμαχος της Τουρκίας στη Μέση Ανατολή. Οι σχέσεις των δύο χωρών είχαν αναβαθμιστεί περαιτέρω το 2017, μετά την διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των χωρών του Συμβουλίου Συνεργασίας του Κόλπου (GCC)³⁶ και της Ντόχα, εξαιτίας της υποστήριξης της τελευταίας προς τη Μουσουλμανική Αδελφότητα. Η Τουρκία –μαζί με το Ιράν– εναντιώθηκε στο GCC και αντιτάχθηκε στην απομόνωση του Κατάρ, διατηρώντας μάλιστα ανοιχτή μια ζώνη ανεφοδιασμού των αναγκαίων προμηθειών προς την Ντόχα κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού της. Εκτός από τους ιστορικούς δεσμούς, η σχέση μεταξύ των δύο χωρών είναι κατά βάση συναλλακτική. Το Κατάρ παρά τη μικρή του έκταση κατέχει ένα από τα μεγαλύτερα κοιτάσματα φυσικού αερίου στον κόσμο και διαθέτει ένα από τα μεγαλύτερα κατά κεφαλήν εισοδήματα στην περιοχή (The World Bank 2022). Η Τουρκία, από την άλλη, έχει ισχυρές ένοπλες δυνάμεις, επιδέξιους διπλωμάτες, διάφορες οργανώσεις βοήθειας και μια ικανή οργάνωση πληροφοριών (MIT). Αυτό έχει δημιουργήσει τη δυναμική για μια μοναδική συμβιωτική σχέση στη Μέση Ανατολή: η Άγκυρα προσφέρει μια τεράστια δεξαμενή ανθρώπινου δυναμικού και ισχυρά θεσμικά όργανα, ενώ η Ντόχα συνεισφέρει σε κεφάλαια και χρήμα (Cagartay 2021, 207-208, 224, 237).

Επίσης, το 2017 η Άγκυρα εγκαινίασε επίσημα μια στρατιωτική βάση στο Κατάρ, αναλαμβάνοντας άτυπα τον ρόλο του προστάτη της Ντόχας. Η βάση περιλαμβάνει στρατό, ναυτικό, αεροπορία και Ειδικές Δυνάμεις, όπως και εκπαιδευτές για τον στρατό του Κατάρ. Σε επιχειρησιακό επίπεδο, η βάση αυξάνει την επιρροή της Άγκυρας στον Περσικό Κόλπο, αλλά και στις βόρειες παρυφές του Ινδικού Ωκεανού –από τον Κόλπο έως την Ανατολική Αφρική– και σε συμβολικό επίπεδο σηματοδοτεί την επιστροφή του τουρκικού ναυτικού

³⁶ Στο GCC συμμετέχουν η Σαουδική Αραβία, το Μπαχρέιν, τα Ηνωμένα Αραβικά, το Κατάρ, το Κουβέιτ και το σουλτανάτο του Ομάν. Ιδρύθηκε τον Μάιο του 1981, ενώ ακόμη μαινόταν ο πόλεμος μεταξύ Ιράν και Ιράκ, και δύο χρόνια μετά την ισλαμική επανάσταση στο Ιράν, η οποία υπήρχε κίνδυνος να επεκταθεί στις σουνιτικές μοναρχίες του Κόλπου. Το GCC διαθέτει κοινή στρατιωτική δύναμη, την «Ασπίδα της χερσονήσου», η οποία, ωστόσο, δεν κατάφερε να επέμβει για να αποτρέψει την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ το 1990. Μετά την απελευθέρωση του Κουβέιτ το 1991 από τον συνασπισμό υπό τις ΗΠΑ, οι χώρες του GCC υπέγραψαν κάθε μία ξεχωριστά μια συμφωνία άμυνας με την Ουάσινγκτον. Παρά τις προσπάθειες οικονομικής ολοκλήρωσης, το GCC δεν έχει καταφέρει μέχρι στιγμής να αποκτήσει νομισματική ένωση και κοινή αγορά, την ώρα που και η τελωνειακή ένωση προχωρά με αργούς ρυθμούς. Έχει υιοθετήσει την ελευθερία της μετακίνησης για τους πολίτες και τα κεφάλαια, όμως υφίστανται ακόμη περιορισμοί σε κάποιες οικονομικές δραστηριότητες (Newsroom 2017).

στον Ινδικό Ωκεανό από την εποχή των Οθωμανών του 16^{ου} αιώνα, προς επίρρωση των εξαγγελιών της «Γαλάζιας Πατρίδας» (Cagartay 2021, 237, Hürriyet Daily News 2019).

6.4.2 Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα

Η περιφερειακή δυναμική στη Μέση Ανατολή που έφερε κοντά την Τουρκία και το Κατάρ συσπείρωσε τις άλλες περιφερειακές δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένων των ΗΑΕ, της Σαουδικής Αραβίας, του Μπαχρέιν, της Αιγύπτου, της Ιορδανίας και του Κουβέιτ, σε ένα άτυπο «αντι-μπλοκ», με αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο ανεπίσημων συμμαχιών με υψηλό ανταγωνισμό μεταξύ τους. Το χάσμα μεταξύ του άξονα Τουρκίας – Κατάρ και του μπλοκ των υπολοίπων αραβικών χωρών αφορά όχι μόνο σε ζητήματα σχετικά με τη Λιβύη και τη Μέση Ανατολή, αλλά επεκτείνεται και στην Ανατολική Αφρική. Στη βάση αυτού του χάσματος βρίσκεται το μίσος που προκαλεί η Μουσουλμανική Αδελφότητα στις χώρες του μπλοκ (Cagartay 2021, 224-225).

Εντός του πεδίου του ανταγωνισμού των δύο αντίθετων συμμαχιών τις χειρότερες σχέσεις έχουν η Τουρκία με τα ΗΑΕ. Το Αμπού Ντάμπι άσκησε δριμεία κριτική στην υποστήριξη που παρείχε ο Ερντογάν προς τον Μόρσι στην Αίγυπτο, καθώς και στην επακόλουθη αντίθεσή του προς τον Αλ Σίσι, μετά την πτώση της Αδελφότητας στο Κάιρο. Επίσης, ο άξονας Τουρκίας – Κατάρ και τα ΗΑΕ υποστήριζαν αντίπαλες ομάδες εντός της συριακής αντιπολίτευσης, παρά την κοινή τους έχθρα προς το καθεστώς Άσαντ. Στην Παλαιστίνη, τα ΗΑΕ και η Αίγυπτος είναι υπέρ της επίτευξης συμφωνίας μεταξύ Φατάχ και Χαμάς, ενώ ο άξονας Τουρκίας – Κατάρ συνεχίζει να υποστηρίζει αποκλειστικά την τελευταία. Στη Λιβύη, τέλος, οι δύο αντίθετοι πόλοι υποστηρίζουν διαφορετικά στρατόπεδα (Cagartay 2021, 224-225).

6.4.3 Σαουδική Αραβία

Παρά την προσπάθεια προσέγγισης του αραβικού κόσμου από την Άγκυρα μετά την άνοδο στην εξουσία του ΑΚΡ, οι σχέσεις της Τουρκίας με τη Σαουδική Αραβία εξακολουθούν να διάγουν δύσκολο βίο. Υποβαθμίστηκαν δε ακόμη περισσότερο όταν το 2017 η Τουρκία συντάχθηκε με το Κατάρ στην απόφαση της Σαουδικής Αραβίας, του Μπαχρέιν και των ΗΑΕ να απομονώσουν εντελώς την Ντόχα, κλείνοντας τον εναέριο χώρο τους, καθώς και τα χερσαία και ναυτικά τους σύνορα (Newsroom 2017). Οι διμερείς σχέσεις Άγκυρας – Ριάντ έφτασαν στο ναδίρ μετά τη δολοφονία του –επικριτικού απέναντι στην ηγεσία των Σαούντ– Σαουδάραβα δημοσιογράφου Τζαμάλ Κασόγκι το 2018, μέσα στο

προξενείο της Σαουδικής Αραβίας στην Κωνσταντινούπολη. Η κυβέρνηση Ερντογάν είχε επιχειρήσει τότε να εμπλέξει την ηγεσία της Σαουδικής Αραβίας και τον ίδιο τον Σαουδάραβα πρίγκιπα διάδοχο, Μοχάμεντ Μπιν Σαλμάν, στη δολοφονία του Κασόγκι (Κωστίδης 2022γ).

Έκτοτε, όμως, ο τόνος της τουρκικής διπλωματίας απέναντι στο Ριάντ έχει γίνει αισθητά πιο ήπιος, στο πλαίσιο της συνολικής τουρκικής στρατηγικής εξομάλυνσης των σχέσεων με τα κράτη του Κόλπου (Reuters 2022). Η τουρκική στροφή στο συγκεκριμένο θέμα ερμηνεύεται ως απόπειρα από την πλευρά της Άγκυρας να αποκαταστήσει τους δεσμούς της με τη Σαουδική Αραβία, οι οποίοι είχαν διαρραγεί, επειδή χρειάζεται το σαουδαραβικό βασίλειο για να υποστηρίξει την οικονομία της που βρίσκεται σε δύσκολη θέση (Newsroom 2022α, Newsroom 2022β). Η «επίθεση γοητείας» του Ερντογάν στρέφεται και προς τα ΗΑΕ, τα οποία επισκέφτηκε στις αρχές του 2022 έπειτα από σχεδόν δέκα χρόνια, προωθώντας την εξομάλυνση στις σχέσεις μεταξύ Άγκυρας και Αμπού Ντάμπι, και προσβλέποντας στην ενίσχυση των οικονομικών και πολιτικών δεσμών μεταξύ τους (Newsroom 2022ε).

Είναι γεγονός πως την τελευταία περίοδο υπήρξε μια τουρκική επιχείρηση εξομάλυνσης των σχέσεων με το σύνολο των κρατών της ευρύτερης περιοχής, με τα οποία τα προηγούμενα χρόνια η Άγκυρα είχε φτάσει ακόμα και σε πλήρη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων. Σε γενικές γραμμές, η ανάπτυξη της τουρκικής διπλωματίας εξελίσσεται σε τέσσερα επίπεδα. Πρώτον, σε σχέση με τη Δύση και πρωτίστως των ΗΠΑ. Δεύτερον, σε σχέση με τους περιφερειακούς ανταγωνιστές και δρώντες (ΗΑΕ, Σαουδική Αραβία, Αίγυπτος, Ισραήλ). Τρίτον, σε σχέση με τις χώρες στις οποίες η Τουρκία διαθέτει στρατιωτική παρουσία, όπως η Λιβύη. Και τέταρτον, σε σχέση με χώρες που βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής της Ρωσικής Ομοσπονδίας (Συρία, Αρμενία) (Νέδος 2022στ). Υπό αυτό το πρίσμα, προκαλεί εντύπωση ότι η Ελλάδα –για να μην αναφέρουμε την Κύπρο– δεν έχει θέση σε αυτή την αλλαγή της τουρκικής πολιτικής σε σχέση με τους περιφερειακούς ανταγωνιστές και δρώντες. Τούτο, μεταξύ άλλων, θα επιχειρηθεί να αποσαφηνιστεί στο τελευταίο μέρος της εργασίας μαζί με τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την κύρια ανάλυση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΑΙΤΙΩΔΗΣ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΔΟΜΙΚΩΝ ΠΙΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ

7.1 Γενικά

Κατά τον δομικό ρεαλισμό, ο παράγοντας που κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση της υψηλής στρατηγικής μιας δύναμης, καθόσον είναι αυτός που παρακινεί ουσιαστικά το κράτος προς ορισμένη κατεύθυνση επιλογής, δεν είναι άλλος από την υφιστάμενη δομή του διεθνούς συστήματος. Στο διεθνές σύστημα η δομή ανταμείβει ή τιμωρεί συμπεριφορές ανάλογα με την ανταπόκριση των κρατών στις πιέσεις που τους ασκεί. Εφόσον τα κράτη αντιδρούν σύμφωνα με τις επιταγές της ισχύος, και δεν υποκύπτουν σε στρατηγικές που τους παρέχουν βραχυπρόθεσμα μόνο οφέλη, αυξάνουν τις πιθανότητες επιτυχίας τους στον διεθνή στίβο. Η δομή, επομένως, παρακινεί τα κράτη προς συγκεκριμένες συμπεριφορές, τα οποία άλλοτε συμμορφώνονται στις δομικές πιέσεις και μακροημερεύουν, ενώ άλλες φορές, δελεαζόμενα από τα πρόσκαιρα οφέλη που συνήθως συνεπάγονται οι πιο εύκολες και αναίμακτες δράσεις, «ξεστρατίζουν» και πληρώνουν το τίμημα μακροπρόθεσμα.³⁷ Οι στρατηγικές των κρατών αποτελούν υπό αυτή την έννοια εκδηλώσεις της συμπεριφοράς τους που υπάγεται αενάως στις επιδράσεις της δομής.

Το παραπάνω υπονοεί ότι εκτός από τη διεθνή αναρχία και τη διεθνή κατανομή ισχύος, στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των κρατών επιδρούν και εγχώριοι παράγοντες, οι οποίοι και επηρεάζουν σε κάποιο βαθμό τα διεθνή αποτελέσματα. Εφόσον, λοιπόν, ο διεθνής βίος δεν αποτελείται μόνο από επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές αλλά εμπεριέχει και σημαντικές ασυνέχειες, τα αίτια των τελευταίων πρέπει να αναζητηθούν στο επίπεδο των μονάδων-κρατών και όχι στη δομή του συστήματος (Waltz 2011α, 165). Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, το θεωρητικό αυτό κενό της προσέγγισης του νεορεαλισμού επιχείρησε να καλύψει ο νεοκλασικός ρεαλισμός με την αναγνώριση παρεμβαλλόμενων

---

³⁷ Πολλές φορές, εν μέσω των αβεβαιοτήτων της διεθνούς πολιτικής και των μεταβαλλόμενων πιέσεων της εγχώριας πολιτικής, τα κράτη κάνουν επικίνδυνες επιλογές: ελπίζουν ότι θα αποφύγουν τον πόλεμο περισσότερο μέσω κατευνασμού του αντιπάλου –μια αδύναμη μορφή bandwagoning («πρόσδεση στο άρμα του ισχυρότερου»)– παρά με το να επανεξοπλιστούν και να ανασυνταχθούν για να τον αποκρούσουν –μια κλασική μέθοδος εξισορρόπησης (Waltz 2000). Η επιλογή του Ηνωμένου Βασιλείου να ακολουθήσει πολιτική κατευνασμού απέναντι στην επιθετικότητα του Χίτλερ και να απορρίψει τη συγκρότηση εξισορροπητικού συνασπισμού με τη Γαλλία και τη Σοβιετική Ένωση στη διάσκεψη του Μονάχου το 1938, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κράτους που δεν συμμορφώθηκε με τις δομικές πιέσεις και υπέκυψε σε εσωτερικές ιδεοληψίες.

μεταβλητών που ενυπάρχουν στην εσωτερική πολιτική και συνδιαμορφώνουν με τις δομικές πιέσεις την κρατική συμπεριφορά. Εν κατακλείδι, τα παρατηρούμενα αποτελέσματα εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους είναι η συνέργεια της δράσης τόσο παραγόντων του συστημικού επιπέδου όσο και παραγόντων του επιπέδου των μονάδων, με το αιτιώδες βάρος, ωστόσο, να ανήκει στους πρώτους. Με βάση αυτόν τον ισχυρισμό εξηγείται στη συνέχεια η αναθεωρητική συμπεριφορά της Τουρκίας στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή στον 21^ο αιώνα, που περιγράψαμε στην κύρια ανάλυση.

7.2 Συστημικό επίπεδο

Εκκινώντας από τους συστημικούς παράγοντες και με δεδομένη τη διαχρονία της αναρχίας του διεθνούς συστήματος, η προσοχή επικεντρώνεται στην κατανομή ισχύος μεταξύ των κυριότερων μονάδων. Σε διεθνές επίπεδο, όπως καταδείχτηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, ο αμιγής μονοπολισμός των πρώτων μετα-Ψυχροπολεμικών χρόνων μετατοπίστηκε προς την κατεύθυνση του συμμιγούς μονοπολισμού· ήτοι αναδύθηκαν και άλλες δυνάμεις με αξιώσεις να απειλήσουν την αμερικανική ισχύ μεσο-μακροπρόθεσμα, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση την Κίνα. Ταυτόχρονα, στο περιφερειακό επίπεδο της Ανατολικής Μεσογείου τα τελευταία τριάντα χρόνια υπήρξε μια διεύρυνση του χάσματος ισχύος μεταξύ της Τουρκίας και των υπολοίπων δυνάμεων, με αποτέλεσμα η σημερινή δομή να προσιδιάζει στον «μη ισορροπημένο πολυπολισμό». Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη στροφή των ΗΠΑ στην Ασία –pivot to Asia– που ξεκίνησε επί Ομπάμα το 2013 και συνεχίστηκε από τους διαδόχους του, Ντόναλντ Τραμπ και Τζο Μπάιντεν, και σήμανε τη μεταφορά αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων από την Ευρώπη και την ευρύτερη Μέση Ανατολή στην περιοχή της Ασίας-Ινδοειρηνικού, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον ανισόρροπο πολυπολικό χαρακτήρα της δομής στην Ανατολική Μεσόγειο.³⁸

Ο συγκεκριμένος τύπος δομικής διαμόρφωσης, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, αποτελεί την πλέον ασταθή μορφή πολικότητας και την επικινδυνότερη δυνατή κατανομή ισχύος. Καθόσον η ισχύς κατανέμεται ανισομερώς μεταξύ των κορυφαίων κρατών της περιφέρειας, το κράτος με τη μεγαλύτερη ισχύ θα είναι επιδεκτικό σε επιθετική συμπεριφορά και αναθεωρητικές αξιώσεις. Άλλωστε, γενικότερα στους πολυπολικούς κόσμους η αλληλεξάρτηση των μερών, η διάχυση των κινδύνων και η σύγχυση των

³⁸ Υπό την έννοια ότι μειώθηκε η επιρροή μιας εξω-περιφερειακής μεγάλης δύναμης –όπως είναι οι ΗΠΑ– που λειτουργούσε ως εγγυητής της σταθερότητας στην περιοχή.

αντιδράσεων είναι τα χαρακτηριστικά της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων (Waltz 2011α, 356). Στα πολυπολικά συστήματα ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος του λανθασμένου υπολογισμού εξαιτίας των μικρών κατά κανόνα διαφορών ισχύος μεταξύ των μεγαλύτερων κρατών, αυξάνοντας τις πιθανότητες του πολέμου.³⁹ Ο κίνδυνος του πολέμου ενισχύεται περαιτέρω στα «μη ισορροπημένα πολυπολικά» συστήματα καθότι υπόκεινται στο χειρότερο είδος ανισότητας: την ύπαρξη ενός δυνητικού ηγεμόνα· εν προκειμένω στην Ανατολική Μεσόγειο –που εξετάζεται εδώ– η Τουρκία αποτελεί αναδύομενο δυνητικό περιφερειακό ηγεμόνα (βλ. Κεφάλαιο 2).

Η κατανομή ισχύος στη Μέση Ανατολή από την άλλη, όπως προσδιορίστηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, προσιδιάζει σε ένα χαλαρό διπολικό σύστημα, με την Τουρκία και το Ιράν να βρίσκονται στην κορυφή. Ο διπολισμός στην αμιγή του μορφή είναι ο πλέον σταθερός τύπος από τα πιθανά είδη πολικότητας ενός συστήματος. Καθόσον οι δυνάμεις που υπερισχύουν είναι μόλις δύο, υφίσταται μόνο μια πιθανή συγκρουσιακή δυάδα στην οποία να εμπλέκονται άμεσα (Mearsheimer 2011, 661). Περαιτέρω, στα διπολικά συστήματα η αβεβαιότητα μειώνεται και οι υπολογισμοί είναι ευκολότερο να γίνουν. Η ακαμψία των συμμαχιών σε έναν κόσμο μόλις δύο δυνάμεων οδηγεί σε ευελιξία στρατηγικής και μεγαλύτερη ελευθερία των αποφάσεων· αντίθετα η ευελιξία των συμμαχιών στους πολυπολικούς κόσμους οδηγεί σε ακαμψίας στρατηγικής και περιορισμό της ελευθερίας των αποφάσεων. Εν κατακλείδι, η στήριξη στον εαυτό τους, η σαφήνεια των κινδύνων και η βεβαιότητα ως προς το ποιος θα πρέπει να τους αντιμετωπίσει είναι τα χαρακτηριστικά της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων σε έναν διπολικό κόσμο (Waltz 2011α, 351, 354, 358).

Παρόλα αυτά, η περιφερειακή δομή της Μέσης Ανατολής δεν αντανακλά το σύνολο των παραπάνω αρετών του διπολισμού, δεδομένου ότι και άλλες δυνάμεις της περιοχής κατέχουν σημαντική ισχύ (βλ. Αίγυπτος, Ισραήλ, Σαουδική Αραβία), με αποτέλεσμα οι διαφορά τους από τις δύο προπορευόμενες να μην είναι τόσο μεγάλη. Συνεπώς, το υφιστάμενο χαλαρό διπολικό σύστημα της Μέσης Ανατολής, παρότι πιο σταθερό από τον «μη ισορροπημένο πολυπολισμό» της Ανατολικής Μεσογείου, σε συνδυασμό με την

---

³⁹ Ο κίνδυνος που γενικότερα ελλοχεύει για τις μεγάλες δυνάμεις στα πολυπολικά συστήματα είναι οι λανθασμένοι υπολογισμοί, στα διπολικά συστήματα η υπερβολική αντίδραση στις κρίσεις και στα μονοπολικά συστήματα η υπερεξάπλωση του ηγεμόνα (Waltz 2000, 13). Ο λανθασμένος υπολογισμός είναι το μεγαλύτερο κακό γιατί είναι πιο πιθανό να επιτρέψει την εξέλιξη γεγονότων που τελικά θα απειλήσουν το status quo και θα οδηγήσουν τις δυνάμεις σε πόλεμο. Η υπερβολική αντίδραση, στον αντίποδα, είναι το μικρότερο κακό γιατί στη χειρότερη περίπτωση μπορεί να επιφέρει οικονομικό κόστος από τη χρήση περιττών όπλων και στρατευμάτων ή να οδηγήσει σε περιορισμένους πολέμους (Waltz 1988, 623).

απομάκρυνση του αμερικανικού ενδιαφέροντος αλλά και τις υφέρπουσες –ιδεολογικής απόχρωσης– εντάσεις στην περιοχή, διατηρεί πολλά από τα χαρακτηριστικά ενός ασταθούς περιβάλλοντος. Άλλωστε, οι διαδοχικές στρατιωτικές επεμβάσεις της Τουρκίας στη Συρία κατά τα έτη 2016, 2018 και 2019 καταδεικνύουν τον ασταθή χαρακτήρα της περιοχής, παρότι δικαιολογούνται σε μεγάλο βαθμό από την εμπλοκή της Ρωσίας –μιας εξω-περιφερειακής μεγάλης δύναμης– στην εξίσωση. Είναι περίπου βέβαιο ότι η Τουρκία δεν θα επενέβαινε στρατιωτικά στη Συρία εάν προηγουμένως δεν εξασφάλιζε τη ρωσική συναίνεση, στο πλαίσιο μιας συναλλακτικής πολιτικής ad hoc συμφωνιών «δούναι και λαβείν», που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.⁴⁰

Όλα τα παραπάνω εξηγούν με δομικούς όρους την αναθεωρητική πολιτική της Τουρκίας στον 21^ο αιώνα, κυρίως δε κατά τη δεύτερη δεκαετία του με επίκεντρο την Ανατολική Μεσόγειο. Ενόσω η ισχύς της Άγκυρας αυξανόταν, συνέπεια της εντυπωσιακής οικονομικής ανόδου της δεκαετίας 2003-2013, τόσο περισσότερο αισθητή γινόταν η μετάβαση από την ήπια ισχύ των πρώτων ετών της εξουσίας του ΑΚΡ προς τη σκληρή ισχύ της ύστερης περιόδου της διακυβέρνησής του, μέσω ενεργειών όπως οι στρατιωτικές εισβολές στη Συρία, η πρόκληση της μεταναστευτικής κρίσης στον Έβρο, ο πόλεμος δια υποκαταστατών στη Λιβύη και στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ, οι έρευνες για υδρογονάνθρακες στην ΑΟΖ της Κυπριακής Δημοκρατίας, οι διαδοχικές παραβιάσεις του θαλασσιού και εναέριου χώρου της Ελλάδας, η αμφισβήτηση της κυριαρχίας σημαντικών νησιών του Ανατολικού Αιγαίου.

Περαιτέρω, η διαφορετική δομική διαμόρφωση μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής εξηγεί και το γιατί ο τουρκικός αναθεωρητισμός είναι περισσότερο έντονος στην πρώτη. Τη στιγμή που ο Ερντογάν ρίχνει γέφυρες συνεργασίας με τα περισσότερα κράτη της Μέσης Ανατολής, πολλά από τα οποία μέχρι το πρόσφατο παρελθόν διατηρούσαν τεταμένες σχέσεις με την Άγκυρα, επιτείνει την ένταση με την Ελλάδα και την Κύπρο, τόσο στο πεδίο όσο και στη ρητορική του. Ταυτόχρονα, τα σχήματα συνεργασίας που δημιούργησαν οι δυο χώρες με την Αίγυπτο και το Ισραήλ και ιδιαίτερα η αμυντική συμμαχία Ελλάδας – Γαλλίας, αντιδρώντας στον τουρκικό αναθεωρητισμό, σε συνδυασμό με τα ελληνικά εξοπλιστικά προγράμματα που βρίσκονται σε εξέλιξη με τη συνδρομή (και)

⁴⁰ Εξαίρεση φαίνεται να αποτελεί –εφόσον πραγματοποιηθεί– η επικείμενη, τέταρτη, τουρκική εισβολή στη Συρία που ανακοινώθηκε στα τέλη Νοεμβρίου 2022. Εν προκειμένω, με τη γεωστρατηγική αξία της χώρας του αναβαθμισμένη και τη ρωσική επιρροή υποβαθμισμένη λόγω του Ουκρανικού, ο Ερντογάν προφανώς ελπίζει ότι θα πετύχει τους στόχους του με την ανοχή της Ουάσινγκτον και της Μόσχας (Παπακωνσταντίνου 2022).

των ΗΠΑ, ενισχύουν με τη σειρά τους τον φόβο της Τουρκίας που λαμβάνει επίσης μέτρα, κατά τα πρότυπα του φαύλου κύκλου του «διλήμματος ασφάλειας» που διέπει τα άναρχα συστήματα.

7.3 Επίπεδο μονάδας

Σε ό,τι αφορά στο κρατικό επίπεδο, ήτοι τον ρόλο των εσωτερικών παραγόντων στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας, υπάρχει καταρχάς η ηγετική εικόνα του προέδρου Ερντογάν. Η προσωπικότητα του Τούρκου προέδρου και η ισλαμική κοσμοαντίληψη που εκπροσωπεί διεκδίκησαν εξ αρχής την οικοδόμηση ενός σύγχρονου κράτους με μουσουλμανικά χαρακτηριστικά και εξωστρεφή προσανατολισμό που θα ήταν ο ηγέτης του Μουσουλμανικού Κόσμου. Αυτό απαιτούσε την αλλαγή του γεωπολιτικού οράματος της Τουρκίας προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός κράτους-πρότυπο για τη γειτονιά της και τον κόσμο, αναβιώνοντας το ένδοξο οθωμανικό παρελθόν της. Συνακόλουθα, η αύξηση της ισχύος και της επιρροής της Τουρκίας και εκτός συνόρων, αποτέλεσαν το πρώτιστο καθήκον του εκτελεστικού βραχίονα της κυβέρνησης Ερντογάν, προκειμένου να τελεσφορήσει το όραμά της. Στη βάση αυτή αναπτύχθηκαν στρατηγικές που συμμορφώνονταν σε γενικές γραμμές με την ενίσχυση των συντελεστών ισχύος της χώρας και κλιμάκων σταδιακά τις τουρκικές διεκδικήσεις, ώσπου κάποια στιγμή έγιναν υπέρμετρα φιλόδοξες. Στο «Στρατηγικό Βάθος» και στα «Μηδενικά Προβλήματα με τους Γείτονες», όπως και στο πολυδιαφημισμένο Δόγμα της «Γαλάζιας Πατρίδας», οι υπέρμετρες τουρκικές αξιώσεις συνάντησαν τη θεωρητική τους έκφραση και προσπάθησαν να καλλιεργήσουν το έδαφος για την τελική τους πραγμάτωση. Στη βάση αυτή, τους άμεσους στόχους του τουρκικού αναθεωρητισμού αποτελούν χώρες που βρίσκονται στις εγγύτερες χερσαίες ζώνες, όπως η Ελλάδα, η Κύπρος και η Συρία, οι οποίες είτε εμποδίζουν την ευόδωση της «Γαλάζιας Πατρίδας» μέσω των χωρικών υδάτων και ΑΟΖ τους είτε υπονομεύουν τα ανατολικά σύνορα της Τουρκίας φιλοξενώντας Κούρδους «τρομοκράτες».

Η δεύτερη παρεμβαλλόμενη μεταβλητή προήλθε από την εκατονταετή διαμάχη μεταξύ των δύο κυρίαρχων στρατηγικών παραδόσεων και την επικράτηση της ιμπεριαλιστικής-οθωμανικής στρατηγικής κουλτούρας, έναντι της ρεπουμπλικανικής-κεμαλικής, μετά την άνοδο του ΑΚΡ στην εξουσία. Στην οπτική της συγκεκριμένης ιδεολογικής θεώρησης η Συνθήκη της Λωζάννης αποτελεί τραύμα στην καρδιά της πάλαι ποτέ ένδοξης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που πρέπει πάση θυσία να επουλωθεί. Παρότι

ενστερνίζεται τις παραδοσιακές τουρκικές αντιλήψεις περί απειλών ασφαλείας (Σύνδρομο των Σεβρών, φόβος περικύκλωσης κ.ο.κ.), υποστηρίζει μια πιο διεκδικητική και μη-φοβική εξωτερική πολιτική με απώτερο στόχο την αλλαγή του status quo προς όφελος της Τουρκίας. Η αυξημένη παρουσία αμερικανικών στρατευμάτων, εξοπλισμών και στρατιωτικών βάσεων στην Ελλάδα, την ίδια στιγμή που η Ουάσιγκτον θέτει εμπόδια στην αναβάθμιση και πώληση αμερικανικών F-16 στην Άγκυρα, έχει αφυπνίσει το φοβικό σύνδρομο της περικύκλωσης της Τουρκίας από την εχθρική Δύση. Ωστόσο, αντί να το αντιμετωπίσει αμυντικά, με προσφυγή στη διπλωματία ή –ακόμη και– με εξοπλισμούς σε μια λογική εσωτερικής εξισορρόπησης, η Άγκυρα αντιδρά ακραία διευρύνοντας τον ορίζοντα των διεκδικήσεων της σε νέα πεδία, αμφισβητώντας ακόμη και την κυριαρχία νησιών του Αιγαίου, αξιώνοντας την αποστρατιωτικοποίησή τους ή απορρίπτοντας εντελώς την επήρειά τους σε ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδα. Η στρατιωτικοποίηση της εξωτερικής πολιτικής της Άγκυρας αποτελεί εν μέρει έκφραση αυτού του εσωτερικού ιδεολογικού μετασχηματισμού από το ρεπουμπλικανικό-κεμαλικό προς το ιμπεριαλιστικό-οθωμανικό στρατηγικό παράδειγμα, που συνέβη στα χρόνια του ΑΚΡ.

Μια τρίτη εσωτερική συνιστώσα εντοπίζεται στο γεωπολιτικό δυναμικό της Τουρκίας. Μετά τον Α΄ ΠΠ τα σύνορα του οθωμανικού κράτους συρρικνώθηκαν για να ταυτιστούν περίπου με τα σύνορα του τουρκικού έθνους. Παρά τον γεωγραφικό ακρωτηριασμό παρέμειναν ακόμη ενεργά σημαντικά κατάλοιπα του οθωμανισμού, εγκλωβισμένα σε έναν υφέρποντα πολιτισμικό εθνικισμό που ενεργοποιήθηκε εκ νέου όταν το ΑΚΡ ανήλθε στην εξουσία. Επιπλέον, η σημερινή Τουρκία κατατρώχεται από προβλήματα μειονοτήτων, κοινωνικές ανισότητες και αγκυλώσεις, θεσμική ποδηγέτηση μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του 2016, κρατικό παρεμβατισμό, ανελευθερία του Τύπου. Όλες οι εσωτερικές αντιφάσεις και διαμάχες που χαρακτηρίζουν μεγάλα τμήματα της τουρκικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Τουρκία αποτελεί μια από τις δημογραφικά δυναμικότερες χώρες του πλανήτη, θέτουν σε κίνηση μια χειμαρρώδη επεκτατική ορμή. Γενικά, οι εσωτερικές αντιφάσεις αποδεσμεύουν επεκτατικές δυνάμεις σε κράτη που διαθέτουν ανάλογο γεωπολιτικό δυναμικό με αποτέλεσμα να τα ωθούν προς τη διεύρυνση (Κονδύλης 1988). Εξάλλου, είναι γεγονός για τους θιασώτες της 2^{ης} εικόνας του Waltz⁴¹ ότι ο πόλεμος συχνά προάγει την εσωτερική ενότητα των αντίπαλων κρατών.

---

⁴¹ Ο Waltz ονομάζει τις τρεις κατηγορίες αιτιών των πολέμων, που εντοπίζονται εντός του ανθρώπου, εντός των κρατών και εντός του διεθνούς συστήματος, «εικόνες» των διεθνών σχέσεων, αριθμημένες με την παραπάνω σειρά και με την κάθε εικόνα να ορίζεται ανάλογα με το που εντοπίζεται η συνάφεια των σημαντικών αιτιών (Waltz 2011β, 31).

Συνεπώς, ένα κράτος που ταλανίζεται από εσωτερικές διαμάχες ακολουθεί συνειδητά επεκτατική πολιτική και επιδιώκει τον πόλεμο για να φέρει την ειρήνη στο εσωτερικό του (Waltz 2011β, 114).

Η χρήση των εσωτερικών ελαττωμάτων του κράτους για να εξηγηθούν οι εξωτερικές του ενέργειες μπορεί, επίσης, να αιτιολογηθεί βάσει γεωγραφικών ή οικονομικών στερήσεων. Έτσι, ένα κράτος μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν έχει αποκτήσει τα «φυσικά» του σύνορα, τα οποία είναι απαραίτητα για την ασφάλειά του και να καταφύγει σε πόλεμο για να αποκαταστήσει αυτή την «αδικία» (Waltz 2011β, 115-116). Μπορεί, επίσης, να εμπλακεί σε ένοπλη σύγκρουση για να αποσπάσει την προσοχή των πολιτών του από τα οικονομικά προβλήματα και να τη μεταθέσει σε ζητήματα ασφάλειας που λειτουργούν ενωτικά και ενίοτε εξιλεωτικά για τις κυβερνητικές κακοδιαχειρίσεις. Η ανάμνηση της ιστορικής «αδικίας» της Συνθήκης της Λωζάννης που άφησε ακρωτηριασμένη την Τουρκική Δημοκρατία, υπό τη διακυβέρνηση του ΑΚΡ αποτελεί κίνητρο για μια εξωτερική πολιτική που θα αποκαθιστά εν μέρει την παλαιά γεωγραφική υπόσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, η νομισματική κρίση που κλονίζει τα τελευταία χρόνια την τουρκική οικονομία, προϊόν κυρίως της αλλοπρόσαλλης πολιτικής του Τούρκου προέδρου, η οποία δυσχεραίνει την καθημερινότητα των πολιτών,⁴² δημιουργεί τάσεις για μεταφορά της κρίσης σε άλλα πεδία· με κυριότερο το εγγύς εξωτερικό.

Τελευταίος αλλά κρίσιμης σημασίας αιτιώδης παράγοντας που εξηγεί τον τουρκικό αναθεωρητισμό την τελευταία περίοδο είναι οι επικείμενες εκλογές του καλοκαιριού του 2023. Είναι γεγονός ότι οι δημοσκοπήσεις δεν είναι ευνοϊκές για τον Τούρκο πρόεδρο. Ωστόσο, η σκληρή ρητορική της τουρκικής κυβέρνησης απέναντι στην Ελλάδα, που έφτασε στο σημείο να απειλεί με εισβολή στα νησιά «ξαφνικά ένα βράδυ», ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στην αύξηση των ποσοστών του κυβερνώντος κόμματος ΑΚΡ. Τους τελευταίους μήνες τα ποσοστά του ΑΚΡ αυξήθηκαν 4 ποσοστιαίες μονάδες, από το 25% στο 29%, κυρίως επειδή η κυβέρνηση εστιάζει την προσοχή του λαού σε ζητήματα εθνικής ασφάλειας και απειλών, προερχόμενες από τις ΗΠΑ και την Ελλάδα (Κωστίδης 2022ζ). Με δεδομένα τα δημοσκοπικά κέρδη που αποφέρει στο κυβερνών κόμμα αυτή η

⁴² Η οικονομική θεωρία του Ερντογάν υποστηρίζει ότι τα υψηλά επιτόκια οδηγούν σε υψηλό πληθωρισμό, ενώ στην πραγματικότητα η εφαρμογή της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας επιβάλλει το αντίθετο· αύξηση των επιτοκίων για τη στήριξη του νομίσματος και την ανάσχεση του πληθωρισμού (Σπάθη 2021). Εν τω μεταξύ, σύμφωνα με τη στατιστική υπηρεσία της Τουρκίας, ο επίσημος πληθωρισμός τον Οκτώβριο του 2022 έφτασε στο 85,5%, όμως ο πραγματικός πληθωρισμός έχει φτάσει σε τριψήφια ποσοστά. Τα στοιχεία που δείχνουν την απότομη φτωχοποίηση των Τούρκων σοκάρουν πολιτικούς και οικονομικούς αναλυτές. Ο βασικός μισθός ανέρχεται σε μόλις 5.500 τουρκικές λίρες (298 ευρώ) (Κωστίδης 2022γ).

πρακτική, η εθνικιστική ρητορική Ερντογάν, όχι μόνο έναντι της Ελλάδας αλλά έναντι όλων («αδέσμευτη» στάση στον πόλεμο της Ουκρανίας, αντιαμερικανισμός, αντιευρωπαϊσμός, προβολή συνδρόμου περικύκλωσης) αναμένεται να τηρηθεί ευλαβικά, τουλάχιστον μέχρι τη διεξαγωγή των εκλογών στην Τουρκία.

Η σημασία της παρεμβαλλόμενης μεταβλητής των επερχόμενων εκλογών στη ροπή της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας προς τον αναθεωρητισμό αυξάνεται ραγδαία, αν ληφθεί υπόψιν ότι σε αυτές δεν διακυβεύεται μόνο το πολιτικό μέλλον του Ερντογάν. Δεδομένων των κατηγοριών για διαφθορά και οικονομικά σκάνδαλα που εκκρεμούν εναντίον του ίδιου και μελών της οικογένειάς του,⁴³ η επανεκλογή του στο ανώτατο αξίωμα της χώρας φαντάζει μονόδρομος για τον ίδιο· ειδάλλως κινδυνεύει να βρεθεί ακόμη και στη φυλακή. Ο Ερντογάν γνωρίζει τις τεράστιες συνέπειες που τον περιμένουν αν καταψηφιστεί από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και για τον λόγο αυτό φαίνεται αποφασισμένος να κάνει τα πάντα για να αποσοβήσει ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Σε αυτό ευνοείται από τη μετατροπή του συστήματος της χώρας σε προεδρικό, μετά την αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος εναντίον του τον Ιούλιο του 2016, η οποία του έχει προσδώσει εκτεταμένες εξουσίες, καθιστώντας τον ουσιαστικά απόλυτο κυρίαρχο στην εσωτερική πολιτική σκηνή της Τουρκίας. Κατά συνέπεια, έχοντας παροπλιστεί κάθε θεσμικό αντίβαρο που θα μπορούσε δυνητικά να θέσει βέτο σε ενδεχόμενες προεδρικές ακρότητες, –κάτι αντίστοιχο με τα checks and balances έναντι των προεδρικών αυθαιρεσιών που υπάρχουν στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα–, έχει αυξηθεί ο κίνδυνος λήψης κυβερνητικών αποφάσεων και ανάληψης ενεργειών με ιδιοτελή κίνητρα ακόμη και αν ενέχουν υψηλό ρίσκο.⁴⁴

⁴³ Οι κατηγορίες διαφθοράς αφορούν κυρίως παράνομες προμήθειες για μεγάλα κατασκευαστικά έργα, πολλά από αυτά στην Κωνσταντινούπολη, σήμα κατατεθέν των ετών Ερντογάν (The New York Times 2013). Επίσης, υπάρχει η αναφορά της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης (EBRD), σύμφωνα με την οποία οι μεγαλύτερες κρατικές τράπεζες της Τουρκίας Ziraat Bankasi και Turkiye Vakiflar Bankasi χορηγούν συστηματικά δάνεια στο κυβερνών κόμμα. Η πρώτη φορά που ο Τούρκος πρόεδρος ενεπλάκη σε σκάνδαλο ήταν το 2008 όταν δέχθηκε ως δώρο ένα τάνκερ αξίας 25 εκατ. δολαρίων από τον Αζέρο δισεκατομμυριούχο Μουμπάριζ Μανσίμοφ. Στη συνέχεια τον Δεκέμβριο του 2013, ο ίδιος ο Ερντογάν και τέσσερις υπουργοί του ενεπλάκησαν σε έρευνες για σκάνδαλο διαφθοράς πολλών εκατομμυρίων δολαρίων. Η πιο ηχηρή υπόθεση στην οποία έχει εμπλακεί τόσο ο ίδιος ο Ερντογάν όσο και ο γαμπρός του, Μπεράτ Αλμπαϊράκ είναι η περίπτωση λαθρεμπορίου χρυσού και παραβίασης του εμπάργκο κατά του Ιράν, μέσω της τουρκικής τράπεζας Halkbank. Σε ό,τι αφορά, επίσης, τον Μπεράτ Αλμπαϊράκ, φέρεται εμπλεκόμενος σε σκάνδαλο πολλών εκατομμυρίων δολαρίων, ύποπτων για ξέπλυμα «μαύρου» χρήματος έως και για οικονομικές δοσοληψίες με τους Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν. Τέλος, ο επικεφαλής του αντιπολιτευόμενου Λαϊκού Κόμματος, Κεμάλ Κιλιτσντάρογλου, κατηγορήσε μέλη της οικογένειας Ερντογάν ότι μετέφεραν 15 εκατ. δολάρια σε υπεράκτια εταιρεία σε φορολογικό παράδεισο (Σπάθη 2020).

⁴⁴ Ήδη η πρόσφατη απόφαση του Ερντογάν να βομβαρδίσει τη Συρία φαίνεται πως δεν ανταποκρίνεται μόνο στο κρατικό συμφέρον της Τουρκίας, όπως το αντιλαμβάνεται ο ίδιος, αλλά και στις εκλογικές του επιδιώξεις. Εκμεταλλευόμενος την τρομοκρατική επίθεση της 13ης Νοεμβρίου 2022 στην Κωνσταντινούπολη, με έξι

7.4 Οι προοπτικές μιας ελληνοτουρκικής σύγκρουσης

Είναι εμφανές ότι το βάρος της τουρκικής πίεσης στο εγγύς εξωτερικό το επωμίζονται πρωτίστως η Ελλάδα και η Κύπρος. Εφόσον η υφιστάμενη περιφερειακή δομή ωθεί την Τουρκία σε αναθεωρητική συμπεριφορά, τα όμορα κράτη –λόγω εγγύτητας– αποτελούν τους άμεσους στόχους της. Είδαμε ότι οι αιτίες των αυξημένων τουρκικών προκλήσεων και μαξιμαλιστικών επιδιώξεων εις βάρος των ελληνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων στο Αιγαίο εντοπίζονται τόσο στην ανισόρροπη κατανομή ισχύος της Ανατολικής Μεσογείου, όσο και σε συνιστώσες που ενυπάρχουν στην εγχώρια τουρκική πολιτική, οικονομική, κοινωνική κατάσταση και πολιτισμική παράδοση. Παρά τις ακραίες, ωστόσο, δηλώσεις Τούρκων αξιωματούχων για εδαφικές αξιώσεις εις βάρος της ελληνικής επικράτειας, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα εάν τελικά ο Τούρκος πρόεδρος θα «διαβεί τον Ρουβίκωνα», εξαπολύοντας στρατιωτική επίθεση εναντίον της Ελλάδας.

Ένα σημείο που ήδη επισημάνθηκε αλλά χρήζει μεγαλύτερης προσοχής είναι το γεγονός ότι την τρέχουσα περίοδο βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία μετάβασης ισχύος, με επίκεντρο την αεροπορική συνιστώσα της, από την τουρκική στην ελληνική πλευρά. Τα νέα Rafale, τα αναβαθμισμένα F-16 Viper και τα υπό διαπραγμάτευση F-35 θα διασφαλίζουν την ελληνική αεροπορική υπεροχή στο Αιγαίο τα επόμενα χρόνια. Υπό αυτές τις συνθήκες ίσως φαντάζει ιδιαίτερα ελκυστική επιλογή για την Τουρκία να προβεί σε προληπτική επίθεση⁴⁵ εναντίον της Ελλάδας, πριν προλάβει να ολοκληρωθεί αυτή η αλλαγή στους συσχετισμούς ισχύος. Αποτελεί, άλλωστε, ιστορικό κανόνα τα ισχυρότερα κράτη να επιτίθενται στους αντιπάλους τους, όταν αντιλαμβάνονται πως η μελλοντική κατανομή ισχύος πιθανόν να μεταβληθεί εις βάρος τους, αν δεν λάβουν μέτρα. Σε αντιπαράθεση με τη σύγκρουση που ξέσπασε στην Αρχαία Ελλάδα τον 5^ο αιώνα π.Χ μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, απόρροια του φόβου της δεύτερης για την αυξανόμενη δύναμη της πρώτης,⁴⁶ η

νεκρούς και δεκάδες τραυματίες, την οποία ο Ερντογάν απέδωσε στους Κούρδους, ποντάρει στην έξαρση του τουρκικού εθνικισμού για να αποτρέψει ενδεχόμενη προσπάθεια συγκρότησης ενιαίου μετώπου μεταξύ του εκλογικού του αντιπάλου Κεμάλ Κιλιτσντάρογλου και του φιλοκουρδικού HDP (Παπακωνσταντίνου 2022).

⁴⁵ Η διεθνής βιβλιογραφία χρησιμοποιεί δύο όρους για να περιγράψει την έννοια της προληπτικής επίθεσης: preventive και pre-emptive strike. Η διαφορά τους εντοπίζεται ως εξής: preventive strike συνιστά όταν μια χώρα εκτοξεύει επίθεση εναντίον μιας λιγότερο ισχυρής αλλά ανερχόμενης χώρας, πριν η τελευταία προλάβει να καταστεί ανησυχητικά απειλητική για την ασφάλεια της πρώτης. Αντιθέτως, pre-emptive strike συνιστά όταν μια χώρα εκτοξεύει επίθεση εναντίον των δυνάμεων κρούσης μιας άλλης χώρας, ανεξαρτήτως της μεταξύ τους σχέσης ισχύος, πριν η τελευταία προλάβει να επιτεθεί πρώτη (Waltz 1981). Η περίπτωση που εξετάζεται εδώ αναφέρεται σε ένα πιθανό preventive strike της Τουρκίας κατά της Ελλάδας.

⁴⁶ Ο Θουκυδίδης αποκάλυψε την αιτία του Πελοποννησιακού Πολέμου ως εξής: «*Η αληθεστάτη, πραγματικώς, αλλ' ανομολόγητος αιτία υπήρξε, νομίζω, η αυξανόμενη δύναμις των Αθηναίων, η οποία επτόησε τους Λακεδαιμόνιους και τους εξώθησεν εις πόλεμον*» (Θουκυδίδης 2004, 84).

αντιστοιχία μπορεί να μεταφερθεί στη σημερινή εποχή, με την Ελλάδα στη θέση της Αθήνας και την Τουρκία στη θέση της Σπάρτης.

Ωστόσο, οι δομικοί παράγοντες σε περιφερειακό επίπεδο εμπίπτουν σε περιορισμούς.⁴⁷ Δεδομένου ότι υπεράνω των μικρότερων δυνάμεων της περιφέρειας υπέρκεινται οι μεγαλύτερες δυνάμεις του συστήματος, η συμπεριφορά των πρώτων επηρεάζεται αναγκαστικά από τις δεύτερες. Η μεγαλύτερη δύναμη της εποχής, οι ΗΠΑ, συνεχίζει να εγγυάται για τη σταθερότητα σε περιοχές που την ενδιαφέρουν, μεταξύ αυτών και για την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Παρότι η προσοχή των ΗΠΑ είναι στραμμένη πλέον στην Κίνα, και στην απειλή που συνιστά για τα αμερικανικά ζωτικά συμφέροντα στον Ινδοειρηνικό η εντυπωσιακή άνοδος της κινεζικής ισχύος την τελευταία δεκαετία, δεν σημαίνει ότι έχουν αποσυρθεί εντελώς από άλλες περιοχές του κόσμου. Άλλωστε, το ξέσπασμα του πολέμου στην Ουκρανία ξύπνησε δυσάρεστες μνήμες στη Δύση και προκάλεσε μια πρωτοφανή συσπείρωση των κρατών-μελών του NATO ενάντια στη ρωσική επιθετικότητα, αναβαπτίζοντας και το αμερικανικό ενδιαφέρον για την Ευρώπη. Η αμερικανική συμμετοχή, εξάλλου, στα τριμερή σχήματα της Ανατολικής Μεσογείου («3+1» – Ελλάδα, Κύπρος, Ισραήλ + ΗΠΑ), καθώς και το ενισχυμένο αμερικανικό στρατιωτικό αποτύπωμα στις βάσεις της ελληνικής επικράτειας, μαρτυρούν την ενεργό παρουσία των ΗΠΑ στην περιοχή. Εν μέσω, λοιπόν, ενός πολέμου που μαίνεται στον βορρά και αποτελεί απειλή για τη Δύση, οι ΗΠΑ δεν επιθυμούν τη δημιουργία μιας νέας εστίας έντασης στον νότο, που θα υπονόμει τη συνοχή του NATO σε αυτή την κρίσιμη στιγμή.

Αλλά και η Τουρκία εξαρτάται από τη Δύση τόσο οικονομικά όσο και στον τομέα της ασφάλειας. Ο Ερντογάν γνωρίζει ότι οι διαδοχικές εκλογικές του νίκες μετά το 2002 οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο ρεκόρ των άμεσων ξένων επενδύσεων (κυρίως ευρωπαϊκών) που προσέλκυσε η Τουρκία. Τα ξένα αυτά κεφάλαια ήταν η κύρια αιτία που οδήγησε τη χώρα σε μια εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση της ποιότητας ζωής των Τούρκων πολιτών, οι οποίοι με τη σειρά τους συσπειρώθηκαν διευρύνοντας την εκλογική βάση του AKP. Παράλληλα, το μεγαλύτερο μέρος του τρέχοντος τουρκικού χρέους (σχεδόν το 80%) ανήκει σε τράπεζες κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Ευρώπη θα υφίστατο τεράστια οικονομική ζημία από μια ενδεχόμενη κατάρρευση της τουρκικής οικονομίας (Cagartay 2021, 327-328). Στον τομέα της ασφάλειας φαίνεται ότι ο Ερντογάν δεν επιθυμεί τον τερματισμό της συμμετοχής της Τουρκίας στο NATO. Παρότι

---

⁴⁷ Βλ. παραπάνω, Εισαγωγή, σ. 2.

οι γεωστρατηγικές φιλοδοξίες της Τουρκίας υπό το πρίσμα της ιμπεριαλιστικής-οθωμανικής στρατηγικής αντίληψης έχουν στρέψει την Άγκυρα προς έναν πιο ανεξάρτητο ρόλο και σε μια προσέγγιση με τη Ρωσία, δίχως τις σκληρές εγγυήσεις του ΝΑΤΟ η χώρα θα υπαγόταν εξ ολοκλήρου στη ρωσική επιρροή. Ο Ερντογάν το γνωρίζει αυτό, εξ ου και η σχέση Άγκυρας και Μόσχας αποτελεί περισσότερο μια συναλλακτική αμοιβαία απόφαση στη βάση *ad hoc* συμφωνιών παρά μια στρατηγική συμμαχία με μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Τα παραπάνω, περιορίζουν συνεπώς τις πιθανότητες η Τουρκία να συγκρουστεί τελικά με τη Δύση –και την Ελλάδα εν προκειμένω.

Εν κατακλείδι, η ανισόρροπη κατανομή ισχύος της Ανατολικής Μεσογείου ευνοεί την αναθεωρητική συμπεριφορά της Τουρκίας. Είναι γεγονός πως οι επιθετικές προθέσεις ενός κράτους καθίστανται ακόμη πιο εμφανείς όταν συνδυάζονται με αυξημένη ισχύ σε σχέση με τους τοπικούς του αντιπάλους. Το κατέδειξε περίτρανα η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία τον περασμένο Φεβρουάριο που τάραξε τα λιμνάζοντα ύδατα της δυτικής φιλελεύθερης τάξης, έπειτα από μια μακρά ευρωπαϊκή ειρήνη δεκαετιών, και επανάφερε στο προσκήνιο τη ρεαλιστική άποψη ότι ο πόλεμος δεν έχει εξοβελιστεί στις ελληνικές καλένδες. Τον αναθεωρητισμό της Τουρκίας συνεπικουρούν, επίσης, πλείστοι άλλοι παράγοντες εγχώριας προέλευσης, που μεγεθύνουν έτι περαιτέρω την ένταση και το εύρος των τουρκικών διεκδικήσεων στο εξωτερικό· κυρίως έναντι της Ελλάδας και της Κύπρου. Είναι εκείνες οι μεταβλητές που εμφιλοχωρούν στη διαδικασία λήψης απόφασης και πολλές φορές την επηρεάζουν με απροσδόκητο τρόπο. Ωστόσο, η μεγάλη εικόνα του διεθνούς συστήματος, που αυτή καθορίζει πρωτίστως τους κανόνες του παιχνιδιού, είναι αποτρεπτική στο ενδεχόμενο πολέμου στην Ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα στο Αιγαίο. Ο συμμαχικός μονοπολισμός του σημερινού κόσμου, παρότι λιγότερο σταθερός από τον αμιγή μονοπολισμό των πρώτων μετα-Ψυχροπολεμικών χρόνων, εξακολουθεί να θέτει όρια στις ριψοκίνδυνες συμπεριφορές των μικρότερων δυνάμεων και να περιορίζει το εύρος των επιλογών τους. Στην Ουκρανία αυτό δεν κατέστη εφικτό γιατί ουδείς εκ των δύο αντιπάλων υπαγόταν στη δυτική συμμαχική στρατηγική ομπρέλα και, κυρίως, γιατί ο ένας εξ αυτών ήταν μεγάλη δύναμη. Στο Αιγαίο οι δύο αυτές προϋποθέσεις εκλείπουν· παρόλα αυτά, εάν τελικά ο Ερντογάν αποφασίσει να «έρθει ξαφνικά ένα βράδυ», η ακολουθία των μετέπειτα γεγονότων δεν θα αποτελεί παρά μια ακόμη ασυνέχεια στην αλυσίδα των συνεπειών της διεθνούς πολιτικής.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ενώσω το διεθνές σύστημα παραμένει άναρχο, τα διλήμματα ασφάλειας και οι ανταγωνισμοί ισχύος θα συνεχίσουν να πρωταγωνιστούν στη διεθνή πολιτική και ο πόλεμος θα προκύπτει ως το αποτέλεσμα της απουσία κάποιας υπερκείμενης αρχής που να ρυθμίζει τις συγκρούσεις. Με την αναρχία του συστήματος δεδομένη, ο εκάστοτε τύπος δομικής διαμόρφωσης είναι τελικά αυτός που παρακινεί την εγγενή επιθετικότητα των κρατών να εκδηλωθεί λιγότερο ή περισσότερο. Σε συστημικό επίπεδο, τα αποτελέσματα των δομικών πιέσεων είναι καθοριστικά γιατί όταν οδηγούν σε πόλεμο αυτός είναι συνήθως ηγεμονικός, με τις δραματικές επιπτώσεις που κατά κανόνα τέτοιοι πόλεμοι επιφέρουν στον κόσμο. Σε περιφερειακό επίπεδο, η συμπεριφορά των κρατών αν και υπακούει στους ίδιους νόμους υπάγεται σε περισσότερους περιορισμούς, προερχόμενους από την υπερκείμενη πολικότητα του διεθνούς συστήματος. Για όσο διάστημα η τελευταία εκφράζεται από σταθερούς τύπους συστημάτων, οι περιφερειακές δυνάμεις καθίστανται λιγότερο απειλητικές για τη διεθνή τάξη και ο συγκεκριμένος ή αποκάλυπτος αναθεωρητισμός τους συνιστά δευτερεύον συστατικό συστημικής δυσλειτουργίας. Όταν, όμως, η διεθνής δομή ευνοεί την αστάθεια, αυξάνονται αντίστοιχα η σημασία και ο ρόλος της περιφέρειας στα διεθνή αποτελέσματα.

Παρόλο που ακόμη και στα σταθερότερα συστήματα οι περιφερειακές διενέξεις και συγκρούσεις δεν αποκλείονται –τουναντίον, οι πόλεμοι μεταξύ των μικρότερων δυνάμεων είναι περισσότεροι στην πυρηνική εποχή–, συνήθως οι μεγάλες δυνάμεις μπορούν και διαχειρίζονται τις εντάσεις, ενώ ακόμη και όταν ξεσπούν πόλεμοι επεμβαίνουν προκειμένου να αποφευχθεί η περαιτέρω κλιμάκωση και να αποκατασταθεί η διεθνής ειρήνη. Μια τέτοια τεταμένη κατάσταση έχει δημιουργηθεί σήμερα στις περιφέρειες της Μέσης Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου, εξαιτίας των μαξιμαλιστικών επιδιώξεων της Τουρκίας. Προσώρας, η υφιστάμενη δομή του συστήματος φαίνεται να διατηρεί την ένταση σε ανεκτά επίπεδα και να την εμποδίζει να εξελιχθεί σε πόλεμο. Εφόσον, όμως, ο συμμαχικός μονοπολισμός του σύγχρονου διεθνούς συστήματος μετατοπίζεται προς μια δομική διαμόρφωση με περισσότερους πόλους, και με δεδομένες τις υπέρπουσες ροπές προς τον εθνικισμό που ενυπάρχουν στην εσωτερική πολιτική της Τουρκίας, αυτό μπορεί να αλλάξει. Προϊόντος του χρόνου, ο τουρκικός αναθεωρητισμός ίσως συγχρονιστεί στο ίδιο τέμπο με τις υπερκείμενες συστημικές πιέσεις και τότε να προκύψει ο κίνδυνος οι τωρινές –ελεγχόμενες σε μεγάλο βαθμό– εγχώριες αλλά εξωστρεφείς δυνάμεις, να απελευθερωθούν προς ένα εκρηκτικό ξέσπασμα με απροσδιόριστη κατάληξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brooks, Stephen G., και William C. Wohlforth. «The Rise and Fall of Great Power in the Twenty-first Century: China's Rise and the Fate of America's Global Position.» *International Security*, Vol. 40, No. 3(Winter 2015/16), pp. 7-53. 2016. <https://www.jstor.org/stable/43828561> (πρόσβαση Αύγουστος 14, 2022).
- Cagaptay, Soner. *Η Αυτοκρατορία του Ερντογάν: Τουρκία και Μέση Ανατολή*. 1η. Επιμέλεια: Κώστας Υφαντής. Μετάφραση: Ελένη Λορέντζου. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2021.
- Commission, European. «Turkey Report 2021.» 19 October 2021. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/turkey-report-2021_en (πρόσβαση Σεπτέμβριος 24, 2022).
- GFP. «2022 Military Strength Ranking.» *Global Fire Power*. 2022. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (πρόσβαση Οκτώβριος 22, 2022).
- Gilpin, Robert. *Πόλεμος και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική*. 3η. Επιμέλεια: Παναγιώτης Ήφαιστος. Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα, 2007.
- Hürriyet Daily News. «Blue Homeland ‘shows Turkey has become a maritime power’.» 4 March 2019. <https://www.hurriyetdailynews.com/blue-homeland-shows-turkey-has-become-a-maritime-power-141624> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 17, 2022).
- Mearsheimer, John J. *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*. 6η. Επιμέλεια: Παναγιώτης Ήφαιστος και Ηλίας Κουσκουβέλης. Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα, 2011.
- Morgenthau, Hans J. *Η Πολιτική μεταξύ των Εθνών: ο Αγώνας για Ισχύ και Ειρήνη*. Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος. Μετάφραση: Μαρία Καρτελιά. Αθήνα: Ποιότητα, 2018.
- Newsroom. «Washington Post: Έτοιμη η Τουρκία να «θυσιάσει» την υπόθεση Κασόγκι.» *Καθημερινή*. 31 Μαρτίου 2022α. <https://www.kathimerini.gr/world/561787414/washington-post-etoimi-i-toyrkia-na-thysiasei-tin-yprothesi-kasogki-gia-na-kalopiasei-ti-saoydiki-aravia/> (πρόσβαση Οκτώβριος 28, 2022).
- . «Διερευνητικές Ελλάδας – Τουρκίας: Σήμερα στην Άγκυρα ο 63ος γύρος συνομιλιών.» *Καθημερινή*. 6 Οκτωβρίου 2021α. <https://www.kathimerini.gr/politics/561526201/diereynitikes-elladas-toyrkias-simera-stin-agkyra-o-63os-gyros-synomilion/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- . «Εύθραστες ισορροπίες στο Συμβούλιο Συνεργασίας του Κόλπου.» *Καθημερινή*. 6 Ιουνίου 2017. <https://www.kathimerini.gr/world/912640/eythrastes-isorropies-sto-symvoylio-synergasias-toy-kolpoy/> (πρόσβαση Οκτώβριος 23, 2022).

- «Η Τουρκία παραπέμπει την υπόθεση Κασόγκι στη Σαουδική Αραβία – Η μνηστή του θα ασκήσει έφεση.» *Καθημερινή*. 7 Απριλίου 2022β. <https://www.kathimerini.gr/world/561798424/i-toyrkia-parapempei-tin-yprothesi-kasogki-sti-saoydiki-aravia-i-mnisti-toy-tha-askisei-efesi/> (πρόσβαση Οκτώβριος 28, 2022).
- «ΗΠΑ – Νούλαντ: Προκλητικές οι τουρκικές παραβιάσεις του ελληνικού εναέριου χώρου.» *Καθημερινή*. 14 Απριλίου 2022γ. <https://www.kathimerini.gr/world/561812056/ipa-noylant-proklitikes-oi-toyrkikes-paraviaseis-toy-ellinikoy-enaerioy-choroy/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).
- «Ιδρυτής της Wagner: «Μόνο με σύνταξη ή σε φέρετρο» θα φύγετε από την ομάδα.» *Καθημερινή*. 10 Οκτωβρίου 2022δ. <https://www.kathimerini.gr/world/562085017/idrytis-tis-wagner-mono-me-syntaxi-i-se-feretro-tha-fygete-aro-tin-omada/> (πρόσβαση Οκτώβριος 18, 2022).
- «Κυρώσεις κατά Τουρκίας ανακοίνωσαν οι ΗΠΑ.» *Καθημερινή*. 14 Δεκεμβρίου 2020. <https://www.kathimerini.gr/world/561195118/kyroseis-kata-toyrkias-anakoionei-o-tramp/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- «Ο Ερντογάν σε διήμερη επίσκεψη στα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα.» *Καθημερινή*. 14 Φεβρουαρίου 2022ε. <https://www.kathimerini.gr/world/561718528/o-erntogan-se-diimeri-episkepsi-sta-inomena-aravika-emirata/> (πρόσβαση Οκτώβριος 28, 2022).
- «Υπεγράφη η αμυντική συμφωνία με ΗΠΑ – Μπλίνκεν: Αξιόπιστος σύμμαχος η Ελλάδα.» *Καθημερινή*. 14 Οκτωβρίου 2021β. <https://www.kathimerini.gr/politics/561539407/live-i-yprografi-tis-amyntikis-symfonias-me-ipa/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- Nye Jr., Joseph S. «Get Smart: Combining Hard and Soft Power.» *Foreign Affairs*. July/August 2009. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/get-smart> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 13, 2022).
- Reuters. «Επίθεση φιλίας Ερντογάν προς το Ριάντ.» *Καθημερινή*. 17 Φεβρουαρίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/world/561722719/epithesi-filias-erntogan-pros-to-riant/> (πρόσβαση Οκτώβριος 28, 2022).
- SIPRI. «SIPRI Yearbook 2021: Armaments, Disarmament and International Security.» *Stockholm International Peace Research Institute*. 2021. https://sipri.org/sites/default/files/2021-06/sipri_yb21_summary_en_v2_0.pdf (πρόσβαση Αύγουστος 14, 2022).
- The New York Times. «Τα σκάνδαλα αγγίζουν την αυλή του Ερντογάν.» *Καθημερινή*. 29 Δεκεμβρίου 2013. <https://www.kathimerini.gr/world/507415/ta-skandala-aggizoyn-tin-ayli-toy-erntogan/> (πρόσβαση Νοέμβριος 7, 2022).

- The World Bank. *Countries and Economies*. 2022. <https://data.worldbank.org/country> (πρόσβαση Σεπτεμβρίου 12, 2022).
- Tol, Gönül, και Birol Baskan. «From “hard power” to “soft power” and back again: Turkish foreign policy in the Middle East.» *MEI@75*. 29 November 2018. <https://www.mei.edu/publications/hard-power-soft-power-and-back-again-turkish-foreign-policy-middle-east> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 13, 2022).
- Waltz, Kenneth N. «Structural Realism after the Cold War.» *International Security*, . Vol. 25, No. 1, pp. 5–41 Summer 2000. http://www.columbia.edu/itc/sipa/U6800/readings-sm/Waltz_Structural%20Realism.pdf (πρόσβαση Οκτώβριος 30, 2022).
- . «The Emerging Structure of International Politics.» *International Security*. Vol. 18, No. 2, 44-79 Autumn 1993. <https://www.jstor.org/stable/2539097> (πρόσβαση Αύγουστος 14, 2022).
- . «The Origins of War in Neorealist Theory.» *Journal of Interdisciplinary History*. Vol. 18, No. 4, pp. 615-628 Spring 1988. <https://users.metu.edu.tr/home405/utuba/wwwhome/Waltz.pdf> (πρόσβαση Νοέμβριος 1, 2022).
- . «The Spread of Nuclear Weapons: More May Better.» *Adelphi Papers*. 1981. <https://ir101.co.uk/wp-content/uploads/2018/05/waltz-1981-the-spread-of-nuclear-weapons-more-may-better.pdf> (πρόσβαση Νοέμβριος 12, 2022).
- . *Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής*. Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα, 2011α.
- . *Ο άνθρωπος, το κράτος και ο πόλεμος: Μια θεωρητική ανάλυση*. Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα, 2011β.
- Αθανασόπουλος, Άγγελος Αλ. «Τζεμ Γκουρντενίζ: «Η Γαλάζια Πατρίδα είναι η θαλάσσια κοσμοθεωρία της Τουρκίας.»» *Το Βήμα*. 9 Ιουνίου 2020. <https://www.tovima.gr/2020/06/09/politics/tzem-gkournteniz-i-galazia-patrída-eínai-i-thalassia-kosmotheoria-tis-tourkias/> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 17, 2022).
- Ακτάρ, Τζενγκίζ. «Η «ελληνική εκστρατεία» του Ερντογάν.» *Καθημερινή*. 26 Σεπτεμβρίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562059946/i-elliniki-ekstrateia-toy-erntogan/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- . *Το τουρκικό άχθος*. Μετάφραση: Τίνα Πλυτά. Αθήνα: Επίμετρο, 2021.
- Αρβανιτόπουλος, Κωνσταντίνος. «Η Ουκρανία και η Αναθεωρητική Πολιτική του Πούτιν.» *Βήμα*. 11 Ιανουάριος 2022. <https://www.tovima.gr/2022/01/11/opinions/i-oukrania-kai-i-anatheoritiki-politiki-tou-poutin/> (πρόσβαση Αύγουστος 20, 2022).

- Διακόπουλος, Αλέξανδρος. «Το χάος στη Λιβύη και ο ρόλος της Ελλάδας.» *Καθημερινή*. 21 Σεπτεμβρίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562048378/arthro-toy-a-diakopoyloy-stin-k-to-chaos-sti-livyi-kai-o-rolis-tis-elladas/> (πρόσβαση Οκτώβριος 18, 2022).
- Διακόπουλος, Αλέξανδρος, και Νίκος Στουρνάρας. «Η Τουρκία σε αναζήτηση Στρατηγικής Αυτονομίας.» *ΕΛΙΑΜΕΠ*. Ιούνιος 2022. <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2022/06/Policy-paper-102-Diakopoulos-EL-FINAL-1.pdf> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 16, 2022).
- Θουκυδίδης. *Θουκυδίδου Ιστορία*. Μετάφραση: Ελευθέριος Βενιζέλος. Τόμ. Α. Αθήνα: Το Βήμα, 2004.
- Ιορδανίδης, Κώστας. «Η κρίση θα έχει διάρκεια.» *Καθημερινή*. 5 Μαρτίου 2020. <https://www.kathimerini.gr/opinion/1067709/i-krisi-tha-echei-diarkeia/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- Καραγιάννης, Μάνος. «Η Πρόκληση του Νέου Πολιτικού Ισλάμ.» *Καθημερινή*. 8 Ιανουαρίου 2018. <https://www.kathimerini.gr/pages/security-bulletin/942208/i-proklisi-toy-neoy-politikoy-islam/> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 11, 2022).
- Κολοβός, Αλέξανδρος. «Κρίση στον Έβρο: Η Ολιστική Προσέγγιση και οι Προκλήσεις για Ολοκληρωμένη Δράση.» *ΕΛΙΑΜΕΠ*. Ιούνιος 2020. https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2020/06/31_2020_-POLICY-PAPER-_CE%91%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%82%CE%9A%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B2%CF%8C%CF%82.pdf (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- Κονδύλης, Παναγιώτης. *Θεωρία του Πολέμου*. 4η. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988.
- Κουσκουβέλης, Ηλίας Ι. *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*. 6η. Αθήνα: Ποιότητα, 2010.
- . *Λήψη Αποφάσεων Κρίση Διαπραγμάτευση: Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Παπαζήση, 1997.
- Κωστίδης, Μανώλης. «F-16: Δειλά χαμόγελα στην Άγκυρα.» *Καθημερινή*. 13 Οκτωβρίου 2022α. <https://www.kathimerini.gr/politics/562089007/f-16-deila-chamogela-stin-agkyra/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Ελληνοτουρκικά: «Οθωμανικά» νησιά στο Αιγαίο βλέπει τώρα η Αγκυρα.» *Καθημερινή*. 6 Ιουνίου 2022β. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561893800/ellinotourkika-othomanika-nisia-sto-aigaio-vlepei-tora-i-agkyra/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- . «Εφιάλτης για τον Ερντογάν ο τριψήφιος πληθωρισμός.» *Καθημερινή*. 6 Νοεμβρίου 2022γ. <https://www.kathimerini.gr/world/562124725/efialtis-gia-ton-erntogan-o-tripsifios-plithorismos/> (πρόσβαση Νοέμβριος 12, 2022).

- . «Η Αγκυρα αλλάζει γραμμή στην εξωτερική πολιτική της.» *Καθημερινή*. 12 Απριλίου 2022δ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561801463/i-agkyra-allazei-grammi-stin-exoteriki-politiki-tis/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Η έξοδος του γεωτρύπανου: Τα μηνύματα που φρέναραν τον Ερντογάν.» *Καθημερινή*. 15 Αυγούστου 2022ε. <https://www.kathimerini.gr/politics/561997702/i-exodos-toy-geotrypanoy-ta-minymata-roy-frenaran-ton-erntogan/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).
- . «ΗΠΑ: Πρώτο βήμα για την πώληση F-16 στην Τουρκία: Θετική εισήγηση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ με επιστολή του στο Κογκρέσο.» *Καθημερινή*. 7 Απριλίου 2022στ. <https://www.kathimerini.gr/politics/561797359/ipa-proto-vima-gia-tin-polisi-f-16-stin-toyrkia/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Πόσο πουλάει η ρητορική της έντασης με την Ελλάδα.» *Καθημερινή*. 20 Σεπτεμβρίου 2022ζ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562048381/poso-poulaei-i-ritoriki-tis-entasis-me-tin-ellada/> (πρόσβαση Νοέμβριος 7, 2022).
- . «Πώς οι δυτικές κυρώσεις έχουν ενισχύσει τους δεσμούς Τουρκίας-Ρωσίας.» *Καθημερινή*. 24 Οκτωβρίου 2022η. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562104010/pos-oi-dytikes-kyroseis-echoyn-enischysei-toys-desmoys-toyrkias-rosias/> (πρόσβαση Οκτώβριος 25, 2022).
- . «Τα τουρκικά ΜΜΕ χτίζουν το «αφήγημα» για τα νησιά.» *Καθημερινή*. 12 Ιουνίου 2022θ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561904039/ta-toyrkika-mme-chtizoun-to-afigima-gia-ta-nisia/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- . «Τι σχεδιάζει ο Ερντογάν στην Ανατολική Μεσόγειο.» *Καθημερινή*. 1 Αυγούστου 2022ι. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561980041/ti-schediazei-o-erntogan-stin-anatoliki-mesogeio/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).
- . «Τουρκία: «Κοπάδι» μη επανδρωμένων κατασκοπευτικών σκαφών.» *Η Καθημερινή*. 17 Ιανουαρίου 2022ια. <https://www.kathimerini.gr/politics/561670732/toyrkia-koradi-mi-erandromenon-kataskopektikon-skafon/> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 18, 2022).
- . «Τουρκία: Σύνδρομο περικύκλωσης στην Αγκυρα.» *Καθημερινή*. 26 Ιουλίου 2022ιβ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561970204/toyrkia-syndromo-perikyklousis-stin-agkyra/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Υπόθεση Κασόγκι: Ο Ερντογάν θάβει την εκδίκαση της.» *Καθημερινή*. 2 Απριλίου 2022ιγ. <https://www.kathimerini.gr/world/561788089/yprothesi-kasogki-o-erntogan-thavei-tin-ekdikasi-tis/> (πρόσβαση Οκτώβριος 28, 2022).
- Λιάγγου, Χρύσα. «Πόλεμος αγωγών για το αέριο της Μεσογείου.» *Καθημερινή*. 28 Μαρτίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/economy/561779863/polemos-agogon-gia-to-aerio-tis-mesogeioy/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).

- Λιάγγου, Χρύσα, και Βασίλης Νέδος. «EastMed: Αλλαγές στη σκακιέρα της Ανατολικής Μεσογείου – Επτά ερωτήσεις και απαντήσεις για τον αγωγό.» *Καθημερινή*. 11 Ιανουαρίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/politics/561662947/eastmed-allages-sti-skakiera-tis-anatolikis-mesogeioy-epta-erotiseis-kai-apantiseis-gia-ton-agogo/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).
- Μυριάνθης, Μιχάλης. «Η επικαιροποίηση του EastMed.» *Καθημερινή*. 31 Μαρτίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/economy/561779866/i-epikairopoiisi-toy-eastmed/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).
- Νέδος, Βασίλης. ««Σούδα 2» με νέα επέκταση – Βαθαίνει η αμερικανική παρουσία στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης.» *Καθημερινή*. 19 Σεπτεμβρίου 2022α. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562048276/soyda-2-me-nea-erektasi-vathainei-i-amerikaniki-paroysia-sto-limani-tis-alexandroypolis/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Βικτόρια Νούλαντ στην «Κ»: Ναι σε LNG, όχι σε αγωγούς στη Μεσόγειο: Σαφείς αποστάσεις από τον EastMed ή άλλους αγωγούς λαμβάνει μέσω της «Κ» η υφ. Εξωτερικών των ΗΠΑ Βικτόρια Νούλαντ.» *Καθημερινή*. 7 Απριλίου 2022β. <https://www.kathimerini.gr/politics/561797341/synenteyxi-viktoria-noylant-stin-k-nai-se-lng-ochi-se-agogoys-sti-mesogeio/> (πρόσβαση Απρίλιος 17, 2022).
- . «Εξοπλιστικό χάσμα Ελλάδας – Τουρκίας.» *Η Καθημερινή*. 7 Απριλίου 2019. <https://www.kathimerini.gr/society/1018239/exoplistiko-chasma-elladas-toyrkias/> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 17, 2022).
- . «Η μεγάλη παρτίδα πόκερ για τα F-16 και τα F-35.» *Καθημερινή*. 13 Οκτωβρίου 2022γ. <https://www.kathimerini.gr/politics/562089004/ellinotoyrkika-i-megali-partida-poker-gia-ta-f-16-kai-ta-f-35/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Πολεμικό Ναυτικό: Μαραθώνιος απόκτησης 15 νέων πλοίων έως το 2026.» *Καθημερινή*. 14 Δεκεμβρίου 2021. <https://www.kathimerini.gr/society/561625633/polemiko-naytiko-marathonios-apoktisis-15-neon-ploion-eos-to-2026/> (πρόσβαση Οκτώβριος 14, 2022).
- . «Στο ραντάρ της Αθήνας η κινητικότητα της Αγκυρας.» *Καθημερινή*. 27 Σεπτεμβρίου 2022δ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561726979/sto-rantar-tis-athinas-i-kinitikotita-tis-agkyras/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- . «Τα Rafale και η ισορροπία δυνάμεων στο Αιγαίο.» *Καθημερινή*. 27 Ιανουαρίου 2022ε. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561681280/ta-rafale-kai-i-isorropia-dynameon-sto-aigaio/> (πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2022).
- . «Τουρκία: Ρίχνει γέφυρες προς όλους πλην Αθήνας.» *Η Καθημερινή*. 30 Ιανουαρίου 2022στ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/561692827/toyrkia-richnei-gefyres-pros-oloys-plin-athinas/> (πρόσβαση Σεπτέμβριος 17, 2022).

- . «Φόβοι για παγίωση της τουρκικής επιρροής στη Λιβύη.» *Καθημερινή*. 12 Σεπτεμβρίου 2022ζ. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562037017/fovoi-gia-ragiosi-tis-toyrkikis-epirrhois-sti-livyi/> (πρόσβαση Οκτώβριος 18, 2022).
- Νταβούτογλου, Αχμέτ. *Το Στρατηγικό Βάθος: Η διεθνής θέση της Τουρκίας*. Επιμέλεια: Νεοκλής Σαρρής. Μετάφραση: Νικόλαος Ραπτόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα, 2010.
- Παπακωνσταντίνου, Πέτρος. «Ο Ερντογάν στο ναρκοπέδιο της Συρίας.» *Καθημερινή*. 12 Οκτωβρίου 2014. <https://www.kathimerini.gr/world/787702/o-erntogan-sto-narkopedio-tis-syrias/> (πρόσβαση Οκτώβριος 20, 2022).
- . «Τουρκία: Ο Ερντογάν βομβαρδίζει τους φόβους της κάλπης.» *Καθημερινή*. 27 Νοεμβρίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/world/562156633/toyrkia-o-erntogan-vomvardizei-toys-fovoys-tis-kalpis/> (πρόσβαση Νοέμβριος 27, 2022).
- Παπασωτηρίου, Χαράλαμπος. *Η Αμερικανική Πολιτική από τον Φράνκλιν Ρούσβελτ στον Ντόναλντ Τραμπ*. Ποιότητα, 2018.
- Ροζάκης, Χρήστος. «Η Λωζάννη, η Λιβύη και η διέξοδος.» *Καθημερινή*. 10 Οκτωβρίου 2022. <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562082428/arthro-toy-chro-rozaki-stin-k-i-lozanni-i-livyi-kai-i-diexodos/> (πρόσβαση Οκτώβριος 18, 2022).
- Σπάθη, Ρουμπίνα. «Το μετέωρο... κόλπο του Ερντογάν με τη λίρα.» *Καθημερινή*. 26 Δεκεμβρίου 2021. <https://www.kathimerini.gr/economy/561643366/to-meteoro-kolpo-toy-erntogan-me-ti-lira/> (πρόσβαση Νοέμβριος 5, 2022).
- . «Τουρκία: Τα σκάνδαλα που είδαν το φως της δημοσιότητας.» *Καθημερινή*. 12 Νοεμβρίου 2020. <https://www.kathimerini.gr/world/561152605/toyrkia-ta-skandala-poy-eidan-to-fos-tis-dimosiotitas/> (πρόσβαση Νοέμβριος 7, 2022).
- Τζιάρρας, Ζήνωνας. *Διεθνής Πολιτική στην Ανατολική Μεσόγειο: Τουρκία, Κύπρος και Δίκτυα Συνεργασίας σε μια "Νέα" Υπο-Περιφέρεια*. Αθήνα: Παπαζήση, 2020.
- . «Οι «Δυόμισι Πόλεμοι» και η Άσκηση «Mavi Vatan»: Στρατηγική Κουλτούρα και το νέο Στάδιο της Τουρκικής Στρατηγικής.» *ΕΛΙΑΜΕΠ*. Μάρτιος 2019. https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2019/03/103_2019_-WORKING-PAPER_%CE%96%CE%B7%CC%81%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B1%CF%82%CE%A4%CE%B6%CE%B9%CE%B1%CC%81%CF%81%CF%81%CE%B1%CF%82.pdf (πρόσβαση Σεπτέμβριος 24, 2022).
- Τζιάρρας, Ζήνωνας, και Νίκος Μαδούρος. *Η Τουρκία στην Ανατολική Μεσόγειο: Ιδεολογικές Όψεις Εξωτερικής Πολιτικής*. Αθήνα: Τουρίκη, 2016.
- Φίλης, Κωνσταντίνος. «Η διπλωματία του γεωτρύπανου.» *Καθημερινή*. 14 Αυγούστου 2022. <https://www.kathimerini.gr/opinion/561997909/i-diplomatia-toy-geotrypanoy/> (πρόσβαση Οκτώβριος 17, 2022).

ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ